

भ.ग्रं.सं. वाचनालय, ठाणे .

विषय : प्रा.प्रा.

दा. क्र. : २०८६

BVBK-0402086

पुस्तक

२०८६
१४४८७

क. सं. सं. डा. सं. मालाहालय शाखा.

मालाहालय 'ब' शाखा

डा. सं.

२०८६ दिनांक १४.४.८६

विषय

७११.०१.०० क.

पुरंदर

०१

बाबासाहेब पुरंदरे

BVBK-0402086

पुरंदरे प्रकाशन

प्रकाशक :

पुरंदरे प्रकाशन

१२२८, सदाशिव पेठ,

पुणे ३०

सर्व अधिकार स्वाधीन

पुनर्मुद्रण : १९६३

पुनर्मुद्रण : १९६९

पुनर्मुद्रण : १९७२

पुनर्मुद्रण : १९८६

मूल्य पंधरा रुपये

मुद्रक .

नगिन बी. शहा,

संगम प्रेस प्रा. लि.,

१७ ब, कोथरुड,

पुणे ४११ ०२९.

मोर्चा बांधण्यापूर्वी :

‘ पुरंदर ’ची ही चौथी आवृत्ती.

मिर्झा राजा जयसिंग व दिलेरखान यांची हिंदवी स्वराज्यावरील स्वारी व पुरंदरचा वेढा हा कथाभाग ह्या पुस्तकात आला आहे. हा कथारूप इतिहास मी किशोर वाचकांसाठी लिहित आहे. कथारूप शिवचरित्राची लेखनपद्धती व त्यामागील हेतू मी ‘ लाल महाल ’च्या प्रस्तावनेत निवेदन केला आहेच. येथे फक्त इतकेच सांगतो की, हा इतिहास गोष्टिरूपाने लिहिलेला आहे. हा काटेकोर, शास्त्रशुद्ध इतिहास नव्हे, परंतु सत्य इतिहासाचा कणा मी सोडलेला नाही. वर्णने व संवाद, जेवढे अस्सल साधनात मिळाले, तेवढे मी तसेच्या तसेच घेतले आहेत. जेथे ते मिळाले नाहीत तेथे मी सत्याच्या अनुरोधाने स्वतः लिहिले आहेत.

बहुत काय लिहिण ? आमचे अगत्य असो द्यावे, विज्ञापना, लेखन सीमा ॥

— बाबासाहेब पुरंदरे

अनुक्रम :

शाएस्ताखान

खानाची बडतर्फी

बहिर्जी नाईक

सुरत

अंबकेश्वर

बुधवार, ६ जानेवारी १६६४

गुरुवार, ७ जानेवारी १६६४

अपघात

मुघोळ

सूर्यग्रहण

आरमारी स्वारी

किल्ले पुरंदर

वज्रगड

मुरारबाजी

शाहिस्ताखान

श. व. ग. ह. शाहिस्ताखान

शाहिस्ताखान

क्र. सं. २०८८

विषय

२१.११.००

J.S.S.

“ आगे बढो ! कोंढाना ! कोंढाना ! ”

शाहिस्ताखानाने करड्या सुरात हुकूम सोडला.

खानाने हुकूम सोडताच त्याचे हजारो हशम, शुत्तरस्वार फीलनाळा, शुत्तरनाळा आणि घोडेस्वार कोंडाण्याच्या रोखाने मावळवेशीतून बाहेर पडू लागले. खान हत्तीवर हौद्यात बसला होता. फार चिडलेला होता. त्याला शिवाजी हवा होता. शिवाजी त्याच्या जिव्हारी शोंबत होता. कोणाच्याही फुंकरीने त्याची शोंबती जखम निवणारी नव्हती.

खानाचा उजवा हात जखमेमुळे भयंकर झणझणत होता. आग आग होत होती. वस्त्राने जखम बांधलेली होती. क्षणाक्षणाला त्याला रात्रीच्या भयंकर प्रकाराची आठवण होत होती. खानच काय, पण त्याची ती अफाट फौजसुद्धा रात्रीच्या प्रकाराने भेदरून गेली होती.

कालची चैत्र शुद्ध अष्टमीची मध्यरात्र. पुण्यातल्या लाल महाला-भवती सव्वालाख मोगली फौजेचा पसारा पसरलेला होता. लाल महालाची सायसंगीन चिरेबंदी हवेली पिठूळ चांदण्यात न्हात होती. शाहिस्ताखान महालात होता. भोवती गस्ती होत्या, पहारे होते, सारे काही होते. तरीही महाराज आपल्या साथीदारांसह उंदरांसारखे गुपचुप लाल महालात घुसले. अगदी अकस्मात् ! बाहेरची सव्वालाख फौज राहिली बाहेरच अन् विचारा खान अगदी सहकुटुंब सहपरिवार महाराजांच्या तडाख्यात सापडला. बायका-पोरे किकाळू लागली. महाराज आणि त्यांचे लोक लाल महालात थैमान घालीत होते. महाराजांनी खानाच्या प्रत्यक्ष मुलाचेच मुंडके उडवले. बायकांनी दिवे विझविल्यामुळे व इतरत्र आधीचाच अंधार असल्यामुळे तलवारी अंधा-

रात फिरू लागल्या. ईश्वराची इच्छा होती ते सुखरूप मरण पावले; परंतु खानावर ईश्वराचा बराच रोष असावा. विचारा खिडकीतून निसटता निसटता महाराजांच्या तडाख्यात सापडला. पूर्ण बचावला असता किंवा पूर्ण मेला असता, तरी बरे झाले असते, पण भवानीच्या फटकाऱ्याखाली खाडकन् त्याच्या उजव्या हाताची तीन बोटेच तुटली. काय ही फजिती ! हात लांडाभुंडा झाला. आता पराभव जन्मभर तळहातावर वागवायची पाळी आली. जेवताना प्रत्येक घासाला आता शिवाजीची आठवण ! खानाच्या बायकोच्या देखत महाराजांनी त्याच्यावर झडप घातली. अशी ही दैना ! घावपळ अन् फजिती झालेली कोणा नवऱ्याच्या अस्सल बायकोला पाहवेल बरे ! ती फार विव्हळ झाली. एवढी अफाट फौज तिन्ही त्रिकाळ ' ह्यांच्या ' अवतीभवती चरती आहे, पण झाला का काही ऐन घटकेला उपयोग ? असेच असते बरे जगात ! म्हणतात ना, खायला सगळे जमतील, पण वेळ आली की कुण्णी कुण्णाचे नव्हे बरे, कुण्णी कुण्णाचे नव्हे !

रात्री खरोखरच लाल महालात प्रलय उडाला. अंधारात महाराजांचे दोस्त तलवारींनीच जणू आंधळी कोशिवीर खळत होते. इतके सगळे करून महाराज. बिनबोभाट कोंडाण्याकडे आपल्या त्या बिलंदर साथीदारांसह पसार झाले. खानाच्या छावणीत आश्चर्य, गोंधळ आणि घाबरगुंडी उडाली. आम्हा कोणालाही पत्ता लागू न देता हा शिवाजी वाड्यात गेलाच कसा ?

महाराजांनी ह्या सर्वांना विचारून जायला हवे होते. बेसनद-शीर कुठले !

खानावरच्या हल्ल्यानंतर थोड्याच वेळात पुण्याच्या दक्षिणेस कात्रजच्या डोंगर-घाटात मशालीचे ठिपके पळताना दिसू लागले. खानाला वाटले, शिवाजीच पळतोय. पकडा, घावा, पाठलाग करा, म्हणून हुकूम करीत खानाने मशालीमागे फौज सोडली. फौज जीव खाऊन दौडत गेली. तिने मशालींना गाठले. पण—! एकदम सर्वांची तोंडे आंबट झाली. मशालवाले लीक शिवाजीचेच होते, परंतु सगळे चार पायवाले अन् शिगेशेपटेवाले ! बैल !

खानाचा तुटका हात आता जास्तच झणाणू लागला. संतापाच्या भरात खानाने फौजेला सज्ज होण्याचा हुकूम दिला. छावणीत कूचाची नौबत झडू लागली. उंटावरती हिरवे झेंडे चढले. फौज जय्यत तयार झाली. खानाच्या खाशा हत्तीवर हौदा चढला. हत्ती लाल महालापुढे आणून माहुताने बसविला. खान हौद्यात चढला. त्याचे ओठ संतापाने थरथरत होते. डोळे लाल झाले होते. भोवतालचे मोगल सरदार भीत भीत चोरट्या नजरेने त्याच्याकडे पाहत होते व कुर्निसात करीत होते.

माहुताने हत्तीला अंकुश टोचला. तो प्रचंड हत्ती उभा राहू लागला. हौद्याला हेलकावे बसत असतानाच खानाने डाव्या हाताची इशारत कोंडाण्याच्या रोखाने केली आणि करड्या आवाजात तो गरजला, “आगे बढो. कोंढाना ! कोंढाना !” मोगली लष्कर कोंडाण्याच्या रोखाने दौडू लागले. मुठा नदीच्या कांठाकाठाने लष्कराचा लोंढा वाहू लागला. स्वारांच्या टापांखाली जंगलातल्या पाचोळ्याची तंबाखू होऊ लागली.

रात्रीच्या, लाल महालातील धाडसी धुडगुसाने खानाची फौज थक्कच झाली होती. सर्वांची खात्री होती की, हा शिवाजी सैतानच असला पाहिजे. जो तो ह्या भुताच्या भयाने काळजावला होता. शिवाजीचा भयंकर धाक मनात वागवीत चिंतातुर निरुत्साहाने सारेजण कोंडाण्याकडे चाललेले होते. त्यांची मनांतल्या मनात चोरटी चर्चा चालली होती. शिवाजीला चेटुक येते ! त्याला गुप्त होता येते ! त्याला कुठेही प्रकट होता येते !

महाराज कोंडाण्यावर होते. रात्री खानाची कशी गम्मत केली या खोडकर आनंदात बापूजी नन्हेकर, चांदजी जेधे, चिमणाजी नन्हेकर, बाजी सर्जेराव, नेताजी पालकर, तान्हाजी वगैरे महाराजांचे सांगडी दंग होते. खानाची केवढी आडदांड थट्टा केली. जो तो खानाची आणि कात्रजच्या घाटांतील बैलांची आठवण करकरून हसत होता. महाराजही त्यात सामील होऊन म्हणत होते, “खानाचं नाव सार्थ झालं ! शास्ता-खान ! बरी शास्त केली !”

एवढ्यात खानाच्या येत असलेल्या स्वारीची खबर हेरांनी गडावर आणली. तर मग मजाच. घरबसल्या करमणूक चालून आली. लगेच

गडाचा बंदीबस्त कडक झाला. जो तो तटावर खानाची वाट पाहत टपून बसला. या वेळी गडावर प्रत्यक्ष महाराज, मोरोपंत आणि वरील इतर मंडळी होती. अशी ही भयंकर भुतावळ महाराजांच्या भोवती गडावर हजर होती. आता या मोगलांचे होणार तरी कसे ? खानाचे वय त्रेसष्ट पूर्ण होते. कालच शंभर वर्षे पूर्ण होणार होती

खानाने डोणजे ओलांडले. डोणज्यापासून गडाचा पायथा फक्त एकच कोसावर. गडावरून खानाची फौजा पांढऱ्या वाळवीसारखी दिसत होती.

फौज जो जो गडाच्या जवळ जवळ जाऊ लागली तो तो गडाचे प्रचंड स्वरूप छाती दडपवू लागले. खानाचा हत्ती पायथ्याशी येऊन पोहोचला. गडाचा माथा अस्मानाला टेकला होता. गडाची चढण सव्वा कोसाची. एकच हल्ला चढवून खान कसाकाय एवढा अवघड किल्ला जिंकणार होता देव जाणे ! नुसते निर्धास्तपणे चढून वर जायचे म्हटले, तरी छाती फुटायची वेळ येते. त्यातून ऊन चढलेले; खानाची फौज डोंगर न चढण्यात तरबेज; अन् गडावर ती अनेक महाभुते खायला टपून बसलेली ! गडावरून खानाचा प्रचंड हत्ती म्हशीच्या पारडाएवढा दिसत होता.

महाराज गडाच्या तटावर एका तोफेपाशी उभे होते.

खान पायथ्याशी पोहोचला. त्याने आपल्या फौजेला गडावर चालून जाण्याचा हुकूम दिला. कोंडाण्याचे खोरे गोंगाटाने भरून गेले. हजारो हशम गड चढू लागले. चैत्राचे ऊन, कोंडाण्यासारखा गड आणि मोगलां-सारखे चढणारे. पहिली दोनशे पावलांची चढण कशीबशी त्यांनी काटली. दम लागून अन् तहान लागून विचारे कासावीस झाले सारे. गडाला ठरलेली वाट एकच होती. ह्या वाटेव्यतिरिक्त वर चढणे अशक्यच, पण मोगलांचे हजारो हशम नसलेल्या वाटा नव्याने वहिवाटीस आणण्याच्या उद्योगात होते. एक पाल तीन वीत वर जाते अन् साडे तीन वीत माधारी येते, तर तिला 'वर' पोहोचायला किती वेळ लागेल. ह्या गणिताचे उत्तर जणू ते प्रयोगांनी काढीत होते. आता हे वर जाणार, वरच्या भुतावळीशी लढणार आणि मग महाराजांना घट्ट पकडून कैद करणार ? तरी अद्याप गडावरून प्रतिकार सुरू झालेला नव्हताच; अन् मग तो सुरू झाल्यावर ?

आणि झालाच ! गडावरून बंदुकीच्या गोळ्यांचा कडकडाट सुरू झाला. खानाची फौज एक टेकाड वर चढून जाते न जाते तोच वरून आग सांडू लागली. तोफांचे गोळे गुंगत गर्जू लागले. गडावरील मंडळी खानावर अक्षता टाकायला आतुरली होतीच. महाराजांनी इशारत करताच त्यांनी दणका सुरू केला. स्वतः महाराजच एका तोफेवर उभे होते.

खाली मोगलांची त्रेधा उडू लागली. गोंगाट आधीपासूनच होता, आता गोंधळ सुरू झाला. आकाशातून सूर्य आग ओकीत होता. त्याच्या जोडीला मराठे गडावरून निखारे पाखडू लागले. मोगलांना पुढे पाऊल टाकणे अशक्य होऊन बसले. खान चवताळला. हत्तीवरून तुटक्या हाताने हातवारे करीत फौजेला वर चालून जाण्यास तो चेतावणी देत होता. माणसे पटापट मरत होती. रक्ताच्या धारा डोंगरावर सांडत होत्या. मोगलांना हे कळून चुकले की ह्या शिवाजीला पकडणे म्हणजे उडत्या पाखराची सावली पकडायला धावण्यासारखे आहे; पण खानाला शिवाजी हवाच होता, तो रात्रीचा शिवाजी हवा होता.

गडावरच्या मान्यामुळे खानाची फौज विस्कटली. तिच्यात गोंधळ व पळापळ सुरू झाली. लोक डोंगरावरून घसरू लागले, गडबडू लागले. धूळ उसळत होती. खान त्वेषाने फौजेवर ओरडत होता. त्याचे सरदार धापा टाकीत फौजेवर खकसत होते. जन्मात कधी असले अवाढव्य पर्वत न पाहिलेले ते सैनिक ! बिचान्यांवर रक्त ओकायची वेळ आली.

आणि एवढ्यात कडाडकन उल्का तुटावी असा तोफेचा एक लाल-बुंद गोळा गडावरच्या फटाकडीतून सुटला अन् धाडकन् घडकला तो नेमका खानाच्या धिप्पाड हत्तीवरच. हत्तीनें सोड उंचावून भयंकर चीत्कार केला. माहुताने कर्कश किकाळी फोडली. त्याच्या हातातला अंकुश गळून पडला आणि तो ओरडला, “सरकार, दगा ऽ दगा ऽ !”

खानाने एकदम कपाळावर हात मारला. “या अल्ला ! यह तुमने क्या किया ?”

हत्ती धाडकन् कोसळला. होद्यातून गडगडत खान जमिनीवर आला. लोक सावरण्यासाठी धावले. हत्तीचे धूड रक्तात आणि घुळीत शेवटची घडपड करीत पडले.

खानाच्या फौजेत ह्या प्रकारामुळे हलकल्लोळ उडाला. लोकांचा दम आणि धीर साफ उखडला गेला. ते तोंड फिरवून माघारी धावत सुटले. खानाच्या डोळ्यांदेखत ! आता ह्या फौजेला सावरणे अशक्य होते. खानाने हतबुद्ध होऊन डोके धरले. त्याची उमेद एकदम खचली. तो चिडला, चरफडला, वैतागला.

गडावर मजा चालली होती. खानाचे पळत सुटलेले लष्कर वाऱ्याने उडणाऱ्या चुरमुऱ्यांसारखे वरून दिसत होते.

साफ धुव्वा उडाला. नाकी नऊ आले. तीन तेरा झाले, बारा वाजले ! पराभव झाला. खान हरला. त्याने पुण्याकडे कूच केले.

गडावर लोक विजयाच्या गर्जना करीत होते. फत्ते मुबारकीच्या तोफा दणाणत होत्या. दरवाजावरचे भगवे झेंडे जास्तच जोराने फडफडत होते.

खानाने फारच दहशत खाल्ली. शिवाजीपासून जास्तीत जास्त लवकर आणि जास्तीत जास्त दूर निघून जाण्यासाठी त्याने पुण्याहून औरंगाबादेकडे ताबडतोब कूच केले. औरंगझेबाचा हा मामा आपल्या कबिल्यासह पुण्यातून निघून गेला. औरंगझेबाची मावशी हीही खानाबरोबर पुण्यात होती. तीही गेली. मामा, मावशी आणि मामी गोकुळात आले होते. पळून गेले. ह्या दिवशी तारीख होती, ६ एप्रिल १६६३ आणि तिथी होती चैत्र शुद्ध नवमी.

० ० ०

खानाची बडतर्फी

शानेश्वरांच्या दारींचा सोन्याचा पिंपळ आनंदाने डोलला.

आज चैत्र शुद्ध नवमी होती. रामनवमीचा दिवस. दशरथाच्या अयोध्यतही इतका आनंद उसळला नसेल, इतका पुणे प्रांतात उसळला. पवना, भीमा, मुळा, मुठा, इंद्रायणी, कऱ्हा आणि निरा ह्या नद्यांच्या दोन्ही काठा-किनाऱ्यावर स्वराज्यात नांदणाऱ्या पुणे प्रांताला गेली तीन

वर्षे सतावणारा शाहिस्ताखान रक्त गाळीत पळून गेला. खान-इ-खानान् अमीर उल् उमरा नवाबे आझम मिर्झा अबू तालीब शाहिस्ताखान मामांची आज महाराजांनी कायमची पाठवणी केली.

खानाने पुणे प्रांताची पार धुळधाण उडवून दिली होती. घरा-दारांचा, संसारांचा, देवा-देवळांचा पुरता विस्कोट केला होता. जेवढे जेवढे चांगले तेवढे तेवढे भंगले होते. मुलुखाची दिवेलागण मोडली होती. साऱ्या प्रजेची अफरातफर झाली होती.

आज तीन वर्षांनंतर पुन्हा टाळ-वीणा-मृदंगांच्या निनादात रामजन्मोत्सव पुणे प्रांतात गाजत होता. कौसल्येच्या प्रसूतिवेदना संपल्या होत्या.

ह्याच वेळी बादशाहा औरंगझेबाचा मुक्काम काश्मीरात होता. थंड थंड वायुलहरी आणि मोहक सुगंधांच्या फवाऱ्यात औरंगझेब विश्रांती घेत होता, पण त्याचे लक्ष काश्मिरी गुलाबात, सुगंधी गुलाबपाण्यात वा शीतल वायुलहरीत रमतच नव्हते. त्याचे लक्ष काश्मीरपासून सहाशे कोस दूर असलेल्या पुण्यावर खिळले होते. पुण्यात त्याचा खासा मामा शाहिस्ताखान अमाप फौज आणि अफाट युद्धसाहित्य घेऊन खुद्द महाराजांच्या वाड्यातच तळ ठोकून बसला होता. म्हणजे अगदी, अगदी शिवाजीच्या छातीवरच ! औरंगझेबाने खानाला माणसे, पैसा, दारु-गोळा आणि इतर युद्धसाहित्य पुरविण्याच्या बाबतीत थोडीही काटकसर केलेली नव्हती. आता औरंगझेब फक्त वाट पाहत होता की, खान-मामांनी शिवाजीला पकडल्याची, ठार केल्याची किंवा साफ बुडविल्याची खबर पुण्याहून येते केव्हा ! पुण्याची गोड बातमी मिळते केव्हा !

-आणि आली ! पुण्याची बातमी आली ! तारीख ८ मे १६६३. ह्या दिवशी पुण्याची अखवारथैली घेऊन सांडणीस्वार दौडत काश्मीरात आला. औरंगझेबाची अधीर नजर थैलीवर गेली. त्याच्या दरबारी मुन्शीने थैली उघडली. ती गोड बातमी मुन्शी वाचू लागला. ऐकतो तो एकेक अक्षर भयंकर ! औरंगझेबाची मुद्रा बिघडली. आग भडकली.

“ बस् ! बस् ! बंद करो ! ” चिडून औरंगझेब ओरडला.

आपला हाडवैरी ठार झाला नाही, तरी निदान पराभून तरी झाला असेल, निदान त्याचे किल्ले आणि मुलूख काबीज झाले असतील,

असे त्याला वाटत होते. पण छेः ! सारे गेले ढगात ! उलट मामासाहेबच मार खाऊन पळत सुटल्याची इत्थंभूत हकीकत त्या थैलीत लिहिली होती.

ती हकीकत ऐकून औरंगझेब अतिशयच भडकला. शाहिस्ताखानावर त्याचा अतोनात रोष झाला. एवढी अफाट फौज आणि साठ महशूर सरदार दिमतीला देऊनही असे झाले ! काय बोलावे अन् काय लिहावे हेच त्याला समजेना. ते पुण्याचे पत्र तिखटासारखे त्याच्या डोळ्यांस झोंबू लागले.

शिवाजीने म्हणे आमची बोटेच तोडली ! त्याला म्हणे गुप्तच होता येते ! मूर्ख, वेअक्कल, बुद्दू, बैल ! शिवाजीचे बैलसुद्धा आमच्या सरदारांपेक्षा खास बुद्धिवान, खास हुशार ! आम्हाला बैलांनीच फसवले म्हणे. सव्वालाख फौज दिली होती शिवाजीला जिंकायला. काय केले काय इतके दिवस ह्या फौजेने ? लाखो रुपये नासले, हजारो लोक मेले. तीन वर्षे वाया गेली. मूठभर डोंगरी उंदरांच्या टोळक्याने म्हणे आमच्यावर हल्ला केला आणि आम्ही पळून गेलो ! रडा लेकांनो !

औरंगझेबाचा तिळपापड उडाला. भर काश्मीरात त्याच्या अंगाची आग होऊ लागली. प्रकरण तापले. सारे काश्मीरी गुलाब एकदम चुलीत गेले. त्याने शाहिस्ताखानाला तडकाफडकी फर्सान पाठविले, की, तावडतोब औरंगाबादेहून बंगालच्या सुभ्यावर दाखल व्हावे. पुरे झाले !

अन् दख्खनच्या सुभ्यावर त्याने आपला शहाजादा मोअझझम याची नेमणूक केली.

शाहिस्ताखानाला आपल्या बंगालवरच्या बदलीचे फर्मान औरंगाबाद येथ मिळाले. त्याला फार फार दुःख झाले. ज्याची बंगालवर नेमणूक झाली त्याच्यावर बादशाहाची इतराजी झाली आहे, असे समजत असत अन् ते खरेही होते. दुःखी खान तारीख १ डिसेंबर १६६३ ह्या दिवशी मान खाली घालून मुकाट्याने बंगालकडे रवाना झाला. शाहाजादा मोअझझम औरंगाबादेत येऊन दाखल झाला. हे चिरंजीव म्हणजे रंगेल रंगरावच होते. खाना, पीना, मजा करना, शिकार मारना और सो जाना असा यांचा जबरदस्त व जोरदार कार्यक्रम होता.

महाराजांना मात्र आता उसंत नव्हती. शाहिस्ताखानाने केलेली स्वराज्याची नुकसानी त्यांना बेचैन करीत होती. ती कशी भरून

काढायची ह्या चितेत ते व्यग्र होते. राजगडच्या तटावरून त्यांची नजर पश्चिम क्षितिजाच्या पलीकडे जात होती. कोकणच्या किनाऱ्यावर कडवाडपासून दमणगंगेपर्यंत आपली अनिर्बंध हुकमत असली पाहिज, ह्यासाठी ते तगमगत होते. त्यासाठी जबरदस्त जंजिरे आणि बलाढ्य आरमार असायला हवे होते, पण हे उभे करायचे म्हणजे कणगीभर मोहरा हव्या होत्या. कोटी रुपयांची रास ओतल्याशिवाय जंजिन्याची भित उभी राहू शकणार नव्हती. पंचवीस हजारांचा तोडा झेलत झेलत खर्चल्याशिवाय नवीन लढाऊ गलबत बांधता येत नव्हते, पण महाराजांच्या खजिन्यात एवढा पैसा होता कुठे ?

वैशाखाचे ऊन जमीन आणि डोंगर भाजून काढीत होते. नव्या आकांक्षांना मोहर येण्यासाठी पैशाचा ओलाढा हवा होता. महाराज राजगडच्या तटावर चिंतामग्न अवस्थेत शतपावली करीत होते.

० ० ०

बहिर्जी नाईक

धरणीचे अंग अंग पोळून निघत होते. पर्जन्यराजाची ती अहोरात्र वाट पाहत होती. तिचे हृदय करचळत होते. विकल होऊन तिने अंग टाकले होते. ती दमली, ती रुसली.

अन् एके दिवशी ढगांमागून लपत छपत पर्जन्य आला. वाट पाहून पाहून रुसलेल्या धरणीवर मोठ्याने हसून त्याने पाण्याची पहिली ओंजळ शिंपडली. तिने एकदम वर पाहिले. हसली. आपण रुसलो, रागावलो होतो, हे ती विसरलीच. तिच्या श्वासोच्छ्वासाचा सुगंध दाही दिशांत भरला. पर्जन्याने तिला चिंब भिजवून काढले. तिचे शरीर निवले.

धरणी संतुष्ट झाली. तिच्या अंगाअंगावर घवघवीत कांती विलसू लागली. पर्जन्याने तिला हिरवीगार चोळी-पैठणी दिली. गिरिशिखरांचे कुंभ तिच्या मस्तकावरून हिन्काळून वाहू लागले. रंगीबेरंगी फुलांच्या वेण्या, गजरे, बाजूबंद, कमरपट्टे तिच्या अंगाखांद्यावर शोभू लागले.

घरणी भारावली !

चार महिने पर्जन्यराजाने घरणीला हसवले, खेळवले, सगळे लाड पुरविले अन् एके दिवशी इंद्रधनुष्याची अंगठी त्या भोळ्या भावड्या मूलीच्या बोट्यात घालून पर्जन्यराजा दुष्यंतासारखा निघून गेला.

पावसाळा संपला. झेंडूचे गेंद अन् तिळाची फुले फुलून दसऱ्याची वाट पाहू लागली. महाराजांची मावळपट्टी दाणावैरणीने गच्च भरली.

नवरात्र बसले. प्रतापगडावरची महाराजांची तुळजाभवानी नऊ रात्र जागत होती. महाराजांच्या हृदयस्थानी तिने जागरण मांडले होते. प्रेरणा तेथून होती. शक्ती तेथे होती. यश तेथे होते. स्वराज्याच्या कार्यसिद्धीच्या चिंतनाची झांज-संबळ महाराजांच्या डोक्यात नऊ रात्र सारखी वाजत होती. जगदंबेच्या शेजारीच महाराजांची यशदायिनी समशेर नऊ रात्र उभी होती.

रोज सोंगड्यांच्या बैठकीत पुढच्या राजकारणाची खलबते चालू होती.

दसरा उगवला. महाराजांनी जगदंबेच्या पायांवर मस्तक ठेवले. ' उदयोस्तु ' म्हटले. शेजारीच उभी ठेवलेली समशेर उचलली. तिचे पाते भाळी लावले.

दसरा संपला, तरी खलबते चालूच होती. जो तो उत्साहाने आणि कुतूहलाने नव्या मोहिमेकडे डोळे लावून बसला होता.

— आणि खलबतात बेत ठरला.

महाराजांनी हसून बहिर्जीकडे बोट केले.

“ पहिली कामगिरी बहिर्जीची ! ”

तो तगड्या तब्येतीचा तरुण मुजरा करीत उठलाच. नवी कामगिरी. ह्या आनंदाला सर कशाची ? महाराजांच्या सर्व ईर्ष्या-इशारती समजावून घेऊन बहिर्जी निघाला. निघण्यापूर्वी जिजाबाई आई-साहेबांच्या पायांवर डोके ठेवून त्यांना मुजरा केला.

“ सारे काही जपून हं ! ” पाठीवरून हात फिरवीत आई-साहेबांनी कजावले.

“ आणि सारे काही बेमालूम हं ! ” महाराजांनी म्हटले.

“ खडान्खडा, महाराज ! अक्षी कुलपामागं दडलेली खबर
आणून वाहतो पायांवर ! ” बहिर्जीने म्हटले.

बहिर्जी सर सर सर गड उतरला.

बहिर्जी नाइकावर महाराजांनी आज मोठीच कामगिरी सोपविली
होती. नव्या मोहिमेचा पहिला नारळ फोडायचा मान महाराजांनी
बहिर्जीला दिला होता. एका मोठ्या कामगिरीचा टिळा आपल्या भाळी
लागला ह्या आनंदात तो धुंद होता, पण जबाबदारीची जाणीवही
त्याला होती, परंतु काळजी मात्र वाटत नव्हती. तो काळजी करीत
नसे. काळजीने वागत असे.

बहिर्जी म्हणजे हजार गुणांचा खंडोबा. सोंगे आणि बतावण्या तो
इतक्या बेमालूमपणे करीत असे की, पिढ्यान्पिढ्यांच्या धंदेवाईक
बहुरूप्यांनीही फसावे अन् हसावे. सांगाल त्याचे सोंग अगदी चालण्या-
बोलण्यासहित तो सही सही वठवीत असे. मोठा हुन्नरबाज. हजरजबाबी.
पक्का बनेल. वासुदेव होईल. गोंधळी बनेल. कडकलक्ष्मीचा आसूड
उडवीत घुमेल. कासार होईल. लुंगीवाला फकीर होईल. जरूर पडली
तर लुगडेसुद्धा सफाईने नेसून जत्रे-यात्रेच्या फडात फिरून येईल. बुरखा
घेऊन बेगम होणे तर त्याच्या हातचा मळ; पण हे सारे स्वराज्याकरिता.
सारे काही महाराजांकरिता. महाराजांच्या अलीकडे त्याची कुणावर
माया नव्हती अन् महाराजांच्या पलीकडे त्याच्यावर कुणाची छाया
नव्हती. एकच देव—महाराज ! पूर्वी अनेक प्रसंगी बिनतोड हेरगिरी करून
बहिर्जीने महाराजांकडून दोन्ही दोन्ही हातांची शाबासकी मिळविली होती.

आज नव्या कामगिरीचा नारळ फोडायला बहिर्जी निघाला होता.
हा नारळ वाकडातिकडा फुटता कामा नये अन् नासका तर निघताच
कामा नये, ही जबाबदारी त्याच्या माथी होती. कामगिरीसाठी जायचे
होते तरी किती दूर ? राजगडापासून दीडशे कोस उत्तरेला. औरंग-
झेबाच्या क्रूर आणि बलाढ्य सत्तेच्या ऐन उजव्या दंडावर. पश्चिम
किनाऱ्यावर. तिथे वसलेल्या एका अतिप्रचंड, अत्यंत श्रीमंत आणि अत्यंत
संरक्षित शहराची खडान्खडा माहिती हेरगिरी करून चोरून आण-
ण्याची कामगिरी होती. ते शहर म्हणजे औरंगझेबाची लंका होती—
सुरत ! सुरत !

सुरत हे पश्चिम किनाऱ्यावरचे व्यापाराचे नाके होते. पश्चिमे-कडच्या जगाशी सुरतेच्या बंदरातून व्यापार चालत असे. मक्केचे यात्रे-करू येथूनच येत-जात असत. औरंगझेबाच्या साम्राज्यात दिल्लीच्या खालोखाल किंबहुना दिल्लीच्या तोडीचे हेच एकमेव वैभवशाली शहर होते. बळकट भुईकोट किल्ला होता. शहराला वेशी होत्या. औरंगझेबाचे पाच हजार स्वार येथे कायमचे सज्ज असत. एक सुभेदार व एक किल्लेदार सुरतेच्या रक्षणार्थ उभे असत. जगातल्या व्यापाराच्या मोठ्यातल्या मोठ्या घडामोडी येथे चालत. टोपीवाले इंग्रज, वलंदेज, आर्मेनी, फ्रांसीस, युनानी, फिरंगी वगैरे गोरे व्यापारी येथून मालाचा त-आण करीत. काहीनी तर वखारीच थाटल्या होत्या. शिवाय इराणी, तुराणी, अरबी, हबशी, बोहरी, खोजा, यहूदी, अफगाणी, मोगली, बलुची इत्यादी परदेशीय व्यापारी व्यापार करून गलबते भरभरून पैसा नेत होते. ह्या सर्व लोकांनी सुरतेची पेठ गजबजलेली होती. गोऱ्या व्यापाऱ्यांकडून मोगलांना तोफा, बंदुका व दारूगोळा मुबलक मिळत असे. औरंगझेबाला कराच्या रूपाने कोट्यावधी रुपये मिळत असत. सुरत म्हणजे औरंग-झेबाच्या दारातील, पारडू मेलेली दुभती म्हैसच होती. सुरतेची वस्ती दोन लाख होती व सुरतेतील घरांची संख्या सुमारे सात हजार होती

महाराजांचे लक्ष इतक्या लांब गेले. त्यांना सुरतेतील संपत्ती हवी होती. स्वराज्यासाठी हवी होती. औरंगझेबाच्या फौजांनी तीन वर्षे स्वराज्याची रानडुकरासारखी नासाडी केली, त्याची संबंध भरपाई म्हणून महाराजांना सुरतेची तीन मुठी संपत्ती हवी होती. शत्रूकडून झालेल्या नुकसानीची भरपाई मागून मिळत नसते. अर्ज, विनंत्या व विनवण्या करूनही मिळत नसते. जे सारे स्वराज्यच गिळायला बसले ते असे कुठे काही मागून देतील काय ? म्हणून उघड उघड सूड घेऊन, छापा घालून दुष्मनांची दौलत लुटून आणावयाचा बेत महाराजांनी मांडला.

पुण्यापासून सुरतेपर्यंतचा सर्व प्रदेश मोगली सत्तेखाली होता. म्हणजे शत्रूच्या मुलुखात दीडशे कोस मुसंडी मारून सुरतेवर पोहोचायचे होते. केवढा विलक्षण घाडसी बेत होता हा ! वाटेत मोगलांचे किल्ले,

लष्करी ठाी, अवघड वाटा, नद्या, डोंगर आडवे होते. तरीही महाराजांना सुरतेची सुरत हवी होती.

एखादी मोहीम हाती घेतली की, महाराज तिची योजनाबद्ध, शिस्तबद्ध आणि काटेकोर पूर्वतयारी केल्याशिवाय पुढचे पाऊल टाकीत नसत. याचसाठी इतक्या दूरच्या धाडसाला आधी पूर्णपणे सुरतेची माहिती असणे जरूर होते. बहिर्जी तेवढ्यासाठी निघाला होता.

वेष पालटून बहिर्जी सुरतेच्या मार्गाला लागला.

० ० ०

सुरत

सुरतेच्या दक्षिण वेशीचे नाव होते, 'बन्हाणपूर दरवाजा.' भव्य अन् भक्कम. दक्खनचा राजरस्ता यातूनच वाहत होता. शहराजवळून तापी नदी समुद्राला येऊन मिळाली होती. ह्याच नदीच्या काठी, पण शहराच्या अंगास टोपीकर इंग्रजाची वखार होती. तिला थोडीशी तटबंदी होती. वखारीच्या जवळच हाजी सय्यद बेग नावाच्या कोट्याधीश व्यापाऱ्याचा टोलेजंग वाडा होता. इंग्रजांच्या वखारीपासून थोड्याशाच दूरवर वलंदेजांची कोटबंद वखार होती. वलंदेज म्हणजे डच. ह्या वखारीच्या जवळच बहरजी बोहरा नावाच्या एका लक्षाधीशाची टोलेजंग इमारत होती.

संबंध सुरत शहर मोठमोठ्या बादशाही हवेल्यांनी गजबजलेले होते. प्रवाशांसाठी वा व्यापारासाठी येणाऱ्या लोकांसाठी मोठमोठ्या सराया बांधलेल्या होत्या. नक्षीदार कमानीच्या खिडक्या, प्रशस्त सज्जे, मिनार आणि मेघडंबऱ्या बसवून सजविलेल्या गच्च्या, मोठ्या मोठ्या शोभिवंत दरवाज्याच्या हवेल्या आणि उंच उंच जोत्यांवर मधून मधून दिसणारे मोगली महाल, यामुळे सुरत म्हणजे राजधानीच शोभत होती. अन् व्यापाऱ्यांची ती राजधानीच होती. बहरजी बोहरा, हाजी सय्यदबेग,

हाजी कासम, सय्यद झहीद बेग, मुल्ला अब्दुल जाफर वगैरे लक्षाधीश व कोट्याधीश व्यापारी म्हणजे सुरतेतील बादशाहाच होते.

सुरतेतील रस्ते पहाटेपासून रात्रीचा पहिला प्रहर उलटेपर्यंत गजबजलेले असत. उंची उंची पोशाख घालून हिंडणारे अमीर, लगबगीने पावले टाकणारे व्यापारी, घाम गाळीत ओशी वाहणारे हमाल, पालख्या-मेणे वाहून नेता नेता आत बसलेल्या मालकांच्या निमूटपणे शिव्या खाणारे गुलाम, कानावर लेखण्या आणि हातात तांबड्या वेष्टणाच्या हिशेबी चोपड्या घेऊन गंभीर चेहऱ्याने बाजारपेठेकडे जात असलेले कारकून, विडे चघळत चकाट्या पिटणारे रंगेल जवान अन् हाजच्या यात्रेसाठी शहरात आलेले श्रद्धावंत यात्रेकरू ह्या रहदारीतल्या विविधतेत सामील असत.

कबुतरांचे थवेच्या थवे चौकाचौकांतून दाणे टिपताना दिसत. श्रीमंतांनी ठेवलेल्या सार्वजनिक पाणपोयांवर सतत पाण्याची धार दिसे, तर फकिरांचे कटोरे घनधान्याने उत्तू जाताना दिसत.

हमरस्त्यावर तर प्रत्येक देशाचे अन् वेषाचे दर्शन होत असे. तांबड्या रंगाने दाढी मिशा रंगवलेले गोरेपान अरब व्यापारी अंगावरची काळी डगली सावरीत सावरीत कुजबूज करीत चाललेले असत. नाकाखालच्या मिशा काढून टाकून फक्त टोकावरच मिशा व संबंध दाढी राखणारे मोगल मुसाफीर मालकीच्या तोऱ्याने फिरत. नखशिखान्त पांढरे कपडे घालून ' केम् छे, केम् छे ' करणारे संजाणी पारशी सर्वांशीच गोड गोड बोलताना दिसत. फक्त हनुवटीखाली कुंच्यासारखी दाढी ठेवणारे बोहरी गुजराथी भाषेत बोलून आपण मूळचे कोण हे दाखवून देत. धोतराचा पोकळ अन् तोही उलटा कासोटा घालून आणि पुढचा सोगा उजव्या हाती घरून डाव्या हाताचे हातवारे करीत मोठ-मोठ्याने गप्पा मारीत जाणारे लोक कोण असावेत, हे सांगावेही लागत नसे. दहा जणांना पुरेल एवढे कापड एकट्याच्याच घोळदार लेंग्याला वापरून वर ढगळा सदरा व मखमलीचे जाकीट घातलेले अन् गळघात चांदीच्या चौकोनी ताइतांचे पेडे घालून करं करं चढाव वाजवीत चालणारे अगडबंब देहाचे पठाण बदाम-पिस्ते चघळताना दिसत. वेणीचे दोन पेड घालून ते पुढे वक्षःस्थलावर सोडणाऱ्या अन् डोक्याला चौकोनी

रंगीत रुमाल बांधून निर्भय अन् निःसंकोचपणे हिंडणाऱ्या बलुची युवती तर अनेक दिसत. रंगाने गोरे गोरे पान अन् घारे घारे डोळे असलेले टोपीवाले इंग्रज तंग विजारी आणि गळ्याभोवती मोठी थोरली झालर लावलेले खमीस घालून, पायांतले न्यारेच पायताण टुकटुक वाजवीत जाताना अधूनमधून दिसत. हे टोपीवाले तर मोठ गुलहोशी. कामधाम नसले की हे लोक आपल्या बायलीला संगती घेऊन रस्त्यांतून हिंडायचे अन् त्या बाया पण बिनलाजेच्या खुशाल भररस्त्यांत आपल्या कार-भान्याचा हात धरून चालायच्या. असे कित्तीतरी निरनिराळ्या रंगांचे, रक्ताचे, आकारांचे अन् विकारांचे लोक सुरतेत वावरतांना दिसायचे.

शिवाय रस्त्यांतून घोडे, गाड्या, उंट, हत्ती, उंटावरच्या अंबान्या, इंग्रजी चारचाकी पलटणी अन् मेणे-पालख्या लगबगीने घावताना दिसत. श्रीमंतांचे मेणे शानदार असत. चंदनावर हस्तिदंताचे नक्षीकाम केलेले मेणे आणि पालख्या आपल्या सुवासाने आणि सौंदर्याने लोकांचे लक्ष वेधून घेत.

सुरतेची बाजारपेठ म्हणजे इंद्राचे भांडार होते. शेकडो दुकाने शेकडो तऱ्हेच्या मालाने गच्च भरलेली होती. डोळे दिपून जात. हिऱ्या-मोत्यांचे व्यापारी अनेक होते. त्यांची दुकाने नवतेजाने नवरंगात सदैव झगमगत असत. एका मोतीवाल्या व्यापाऱ्याच्या दुकानात अठ्ठावीस शेर वजनाच्या, एका मोठ्या आकाराच्या घवघवीत लडी होत्या. बहरजी बोहऱ्याच्या जवळ सहा पिपे भरून जवाहीर होते. एका व्यापाऱ्यापाशी तीस पिपे सोन्याने तुडुंब भरलेली होती. इतर मालांचा व्यापार करणारांची दुकाने व तिजोऱ्या संपत्तीने ठेचून भरल्या होत्या. एका व्यापाऱ्यापाशी आठ कोटी रुपये रोख होते. मुल्ला अब्दुल जाफरची एकोणीस गलबते ह्या वेळी मालाने टाचून भरलेली बंदरात उभी होती. कापडचोपड, मसाल्याचे पदार्थ, केशर, कस्तुरी, चंदन, अत्तर, रेशीम, जरीचे कापड, हस्तिदंताच्या वस्तू, मिऱ्याची नक्षीदार भांडी, गालिचे इत्यादी नाजूक मालाने कोठारे भरलेली होती. शिवाय सुंदर सुंदर बायकांच्या खरेदीविक्रीचा अन् निर्यातीची मोठा व्यापार होता. गुलाबांचा व्यापार तेजीत होता.

पण महाराजांना यातले काहीही नको होते. त्यांना फक्त सोने, चांदी, हिरे, माणिकमोती, पाचू, रत्ने-बस्स. दुसऱ्या गोष्टींकडे ते ढुंकूनही बघणार नव्हते.

ह्या वेळी जॉर्ज ऑक्सॅडन, व्हाल्कार्ड इव्हर्सन, हेन्री गॅरी, अँथनी स्मिथ, निकालेस कॅलेस्ट्रॉ, हे प्रमुख युरोपियन व्यापारी किंवा व्यापारी कंपन्यांचे प्रमुख अधिकारी सुरतेत होते.

सुरतेत बहिर्जा येऊन केव्हाच दाखल झाला होता. चौकाचौकांतून, बाजारपेठांतून दुकानादुकानांतून, व्यापाऱ्यांच्या अड्ड्याअड्ड्यातून, जकात-चौक्यांतून, बंदरावरून तो तीक्ष्ण नजर टाकीत आणि तिखट कान टवकारून फिरत होता. जास्तीत जास्त लग्गा कुठे हाती लागेल, कोणत्या भागात किती लोक प्रथम घुसायला हवेत, कोणत्या भागात जाण्याचेही कारण नाही, पक्क्या चिरेबंदी इमारती कोणत्या, त्यात घुसायला वाटा कोणत्या, तेलांचे व्यापारी कुठे राहतात, त्यांच्यापाशी तेल पुरेसे-आपल्याला पुरेसे-आहे की नाही, लूट कुठे गोळा करणे सोयीचे जाईल इत्यादी हजार गोष्टींची तो निरखणी करीत होता. प्रत्येक बारीकसारीक गोष्टीपासून तो सर्वांत गडगंज धनवानांच्या मानगुटी कशा पकडता यतील येथपर्यंतच्या सर्व गोष्टींचा डाव तो मनात मांडीत होता.

बहिर्जांने किल्ल्याची आणि शहरांतल्या कोतवालीची टेहळणी केली. या वेळी सुरतेत एक हजार घोडेस्वार होते. वास्तविक पाच हजार मोगल फौज असणार अशी महाराजांची व बहिर्जांची कल्पना होती, पण प्रत्यक्षात फक्त एकच हजार फौज होती, मग बाकीची चार हजार फौज गेली कुठे ? तर ती सुरतेच्या सुभेदाराच्या पोटात गेली ! म्हणजे ? असे की, सुभेदारसाहेब बादशाहाकडून पाच हजार फौजेचा तनखा मिळवीत अन् प्रत्यक्षात एक हजार फौज ठेवीत. बाकीचा तनखा पोटात ! सुभेदारसाहेब मोठे हुशार होते. सुरतेच्या एका दिशेला अथांग समुद्र आणि तीनही इतर दिशांना शेकडो कोस आपलेच मोगली साम्राज्य पसरलेले असल्यावर सुरतेकडे कोण वाकड्या नजरेने बघतो ?

—शिवाजी बघतो ! त्याचा तिसरा डोळा आत्ताच फिरत होता सुरतेमधून.

किल्ल्याचे तट व बुरुज उंच व बळकट होते. किल्ल्याला स्वतंत्र किल्लेदार होता, पण सुरतेचा सर्व अंमल सुभेदाराच्या हाती होता. सुभेदार अगदीच गाफील व दिखाऊ कर्तबगारीचा होता. जसा तो तशीच त्याची फौज होती. ह्या सुभेदाराचे नाव होते इनायतखान. सुरतेत लक्ष्मी राहत होती, हा खान तिचा सखा भाऊ होता ! शंख ! !

बहिर्जीला जे जे दिसत होते अन् समजत होते, ते अगदी फायद्याचेच होते. सर्व श्रीमंत लोक, त्यांचे वाडे, दुकाने आणि कोठारे किल्ल्याच्या बाहेर शहरात होती. ही केवढी सोयीची गोष्ट होती. सुभेदारापाशी तोफा होत्या, पण सर्व किल्ल्याच्या तटावर होत्या.

समुद्रकिनार्याचे दोन भाग होते. एक खुद्द सुरतेचे जंगी बंदर व दुसरा म्हणजे नदीपलीकडची स्वालीची गोदी. सुरतेच्या बंदरात इनायतखानाचे वा दुसऱ्या कोणाचेही एकही लढाऊ गलबत नव्हते.

इंग्रज व वलंदेज यांच्या वखारींना तटबंदी होती व किरकोळ चारदोन तोफांची तोंडेही वरून डोकावताना दिसत. ह्या दोन्ही गोऱ्या टोपीवाल्यांपाशी सैन्य असे मुळीच नव्हते. त्यांचे व्यापारीच एकूण संख्येने सुमारे शंभर-सव्वाशे होते. आणखी दीडशेएक काळे शिपाई त्यांनी नोकरीस ठेवलेले होते. सुरतेत जर टणक खडक कुठे भेटेल, तर तो ह्या गोऱ्या टोपीवाल्यांच्या वखारीशीच भेटेल, अशी बहिर्जीची खात्री झाली. त्यातल्या त्यात इंग्रज जास्त चिवट, तेव्हा जर ह्यांच्या वखारी लुटायच्याच ठरले, तर ह्यांच्याशी दोन हात करावेच लागतील, पण आपल्याला हवे असलेले सोनेनाणे ह्यांच्यापाशी कितीक असणार ? पण निव्वर माणसे इथेच फक्त भेटतील हे बहिर्जीने जाणले.

एकूण सुरतेची सम्पत्ती रावणाच्या लंकेसारखी आणि परिस्थिती धनगराच्या मोकोट कळपासारखी होती. बहिर्जीने सुरतेची खडान्खडा माहिती हेरली, चोरली आणि तो तडक हसन्या मुखाने राजगडच्या वाटेला लागला. पण ही माहिती मिळविताना बहिर्जीने केलेली वेषभूषा आणि वापरलेल्या युक्त्या इतक्या सावधपणे त्याने हाताळल्या की, त्यांची नेमकी हकीकत इतिहासालाही त्याने कळू दिली नाही ! ह्याला म्हणतात गुप्त हेर !

० ० ०

बहिर्जी राजगडावर मोठ्या उत्साहाने धांवत-दौडत येऊन पोहोचला. महाराजांना सुरतेतल्या साखरवातम्या सांगायला तो अधीर झाला होता. त्याहूनही त्या ऐकायला महाराज अधीर झाले होते.

महाराजांच्या हेरांचे जाणेही गुपचुप आणि येणेही गुपचुप. बोभाटा नाही. इतरांना कधीच हेरांच्या हालचालींचा पत्ता लागायचा नाही. बहिर्जी आतून आनंदाने उकळत होता, पण चेहरा नेहमीसारखाच साधाभोळा. तो गडावर आला, महाराजांपुढे गेला आणि त्याने मुजरा केला. महाराजांच्या मुद्रेवर स्मित उमटून गेले. किंचित् पण अत्यंत उत्सुकतेने त्यांच्या भिवया प्रश्नार्थक वर चढल्या.

“ हं काय ? आलात मुलीच्या बापाला भेटून ? ” महाराजांनी सरळ विचारले, पण सारा मिस्किलपणा त्यांच्या डोळ्यांत होता.

“ व्हय् महाराज ! मुलीचा बाप लई साजरा गोजरा मनुक्ष हाये ! ” तितक्याच खट्याळ शब्दात बहिर्जी उत्तरला.

“ पण लग्न मुलीशी करायचंय ! की बापाशीच ठरवून आलात ? ” महाराज हसले.

“ पोरगी तर नामी ! अक्षी इण्णु नारायेनाची कारभारीन सोभंल ! सही सही लक्षिमी ! ”

“ हं ? मग गरुडावर बसूनच निघायला हवं ! काय पंत ? ”

“ वन्हाड तयार आहे. ” मोरोपंतांनी चटकन् उत्तर दिले.

“ व्हय् महाराज ! बामणाला इचारून पंचांगणात म्होरुत्त बघायचा आन् निघायचंच लगीच ! ”

महाराज हसले. मोरोपंत हसले. अण्णाजी दत्तो हसले.

लगेच एकांतात सारे गेले. महाराजांनी गंभीरपण बहिर्जीला विचारले, “ काय खबर आहे ? ”

बहिर्जीने अगदी खडान् खडा सुरतेची पोथी वाचली.

“ महाराज, सुरतेत मोहरा-मोत्यांच्या कढ्या भरल्यात ! रावनाची लंका ! आपला छापा गेल्यास बरूखळ दौलत हाताशी यील ! ”

खरे होते बहिर्जिचे बोलणे. सुरत म्हणजे रावणाची लंकाच. फक्त ह्या लंकेतला रावण राहत होता पाचशे कोस लांब अन् पहान्यावर सध्या होता कुंभकर्ण !

महाराज आपल्या सहकाऱ्यांसह खलबतास बसले. एक दिवस अन् अनेक दिवस. आणि सुरतेचा बेत ठरला.

महाराजांनी आईसाहेबांस सुरतेच्या स्वारीचा बेत सांगितला. प्रत्येक गोष्टच ते आईसाहेबांस सांगत व विचारीत.

“ लाखाचा मनसुबा हा, शिवबा ! फत्ते झालाच पाहिजे ! ”
आईसाहेब आनंदून म्हणाल्या.

“ निघणारच लौकर ! ”

“ शिवबा, पण माघारोही लौकरच यायचं हं ! ”

“ संक्रांत संपल्यावर—”

“ इतक्या दिवसांनी ? ” संक्रांतीला एक महिना अवधी होता अजून.

“ इतका वेळ लागणारच ! नाही का ? दूरची मजल ! ”

“ आता आमचीही मजल फार थोडी राहिली आहे, शिवबा ! ”
अन् आईसाहेब हसल्या.

“ आईसाहेब ! ” महाराज एकदम दचकून उद्गारले.

“ शिवबा, अरे तसं नाही ! पण म्हातारी नाही का झाले मी ? एक दिवशी जायचंच आता ! पण भरल्या चुड्याकुंकवानं अखेर साधायची. सूर्य मावळायच्या आत आपली माझी पाखरं घरी यावीत असं वाटतं, एवढंच. ” शिवबाच्या पाठीवरून हात फिरवीत आईसाहेब म्हणाल्या.

“ आईसाहेब, असं बोलूच नका. मी जातच नाही ! ” महाराजांचे कोमल पुत्रहृदय हिन्काळले गेले होते.

“ वा ! वेडा ! हेच शिकवलं मी तुला ? तू कर्तव्याला चुकलास तर पापी ठरेन मी. शिवबा, अरे सहज बोलले. जा. तुला गेलंच पाहिजे. यशस्वीच होशील. अरे, पतिव्रतेला जसा पतिधर्माशिवाय दुसरा धर्म नाही, जसा तिला मुलांनातवंडांपेक्षा आणि लेकीसुनांपेक्षा पतिधर्म श्रेष्ठ असतो, तसाच क्षत्रियाला क्षात्रधर्म श्रेष्ठ आहे. तिथं आईची आणि

बहिणींची माया चालणार नाही. घेतलेलं व्रत अर्धवट सोडणं ह्यासारखं पाप नाही. ”

“ तसाच पुत्राचाही पुत्रधर्म ! तिथं राज्याची अन् धनदौलतीची माया चालणार नाही. ”

“ तू मला बोलण्यात हरणार होय ! पण एवढं खास की, जिजाऊच्या पुत्राचा पुत्रधर्म आपल्या एका आईपुरताच मर्यादित नाही. खरं ना ? ” आईसाहेबांनी हसून विचारले.

“ हां आईसाहेब ! ” महाराजांनी आईसाहेबांच्या पावलाला हात लावला.

राजगडावर स्वारीसाठी शिबंदी जय्यत तयार झाली.

हा महिना मार्गशीर्षाचा होता. पावसाळी चातुर्मास संपून लगीन-सर्राईची हळद उधळू लागली होती. मुंडावळचा तयार होत्या. बहिर्जी मुलगी पाहून आला होता. मुलगी खूबसूरत होती. आता देवाच्या पाया पडायचे अन् घोड्यावर बसायचे.

राजगडाच्या नगारखान्याला इशारत झाली. दणदण नौबत दणाणू लागली. शिंगे, ताशे कडाडू लागले. पाच हजार निवडक स्वारांचे वऱ्हाड जमले. कुठे जायचे, कुठले गाव, काय नाव ? कुणालाच काही ठाऊक नाही. कुणीही काहीही पुसत नाही.

महाराजांनी जगदंबेचे दर्शन घेतले आणि आईसाहेबांच्या पायांवर मस्तक ठेवले.

“ यश घेऊन या ! उदंड कीर्तीचे व्हा ! ” आईसाहेबांनी आशीर्वाद दिला.

हातावरचे दही मुखात घालून महाराज निघाले. बहिर्जी नाईक, अण्णाजी दत्तो, प्रतापराव, नेताजी, मोरोपंत वगैरे मंडळी मुजरा करून निघाली. पाच हजार फौज गडावरून उतरली. प्रत्येक स्वाराबरोबर एकेक जादा रिकामा घोडा होता. सर्वच घोडे अत्यंत चपळ व शरीरांनी तयार होते.

महाराजांनी त्र्यंबकेश्वराकडे लगाम खेचला. राजगडापासून त्र्यंबकेश्वर शंभर कोस.

मजल दरमजल महाराज पुढे जात होते. पण प्रत्येक मुक्कामावर महाराज व महाराजांची माणसे वावडी उडवून देत होती की, आमची फौज औरंगाबादेवर जाणार.

शिवरात्र नव्हती व पर्वणी नव्हती, तरी त्र्यंबकेश्वराच्या मंदिरा-भोवती पाच हजार सशस्त्र भक्तांचा गराडा पडला. महाराज त्र्यंबकेश्वराला पोहोचले. त्र्यंबकेश्वराच्या पुजान्याची धावपळ उडाली. मोठमोठ्या चोपड्या घेऊन उपाध्ये मंडळी आशेने आली.

महाराज घोड्यावरून उतरले.

“आमच्या परंपरागत क्षेत्रोपाध्यांना बोलवा ! ” महाराजांनी पंतांना आज्ञा केली.

चौकशी झाली, वेदशास्त्रसंपन्न ढेरगेशास्त्री हे भोसल्यांचे उपाध्याय होते. पंतांनी हात जोडून त्यांना महाराजांकडे चलण्याची विनंती केली.

शास्त्रीबुवा आले. महाराजांस आशीर्वाद दिला व विचारले, “आपणांस क्षेत्रस्थानी कोणकोणते विधी करावयाचे आहेत ? गंगा-स्नान ? प्रायश्चित्तविधी ? देवाची महापूजा ? आणि—”

“गंगास्नान ! महापूजा ! ” महाराज म्हणाले.

“आणि श्राद्धविधी वगैरे ? ”

“छे: छे:—नाही नाही ! ” महाराजांचे मातृपितृप्रेमी कोमल मन कालवले गेले.

“ठीक, महापूजेची सिद्धता करतो ! ”

शास्त्रीबुवांनी महापूजेची सिद्धता केली.

त्र्यंबकेश्वराचे आवार सशस्त्र भक्तांनी गजबजून गेले. मंदिरा-तल्या घंटांचा घणघणाट आणि ‘शंभो हर हर’ गर्जनांचे प्रतिध्वनी गाभान्यात घुमू लागले. त्र्यंबकेश्वर म्हणजे बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक फार प्राचीन स्थान. हेमाडपंती सुंदर मंदिर. गाभान्यात काळोख, पण सारे वातावरण अत्यंत शांत, शीतल आणि सुगंधी.

महाराज स्नान करून आले. सभामंडपातील गर्दी मागे मागे हटली. गाभान्यातल्या नंदादीपांच्या सर्व ज्योती फुलल्या. वाती पुढे सरकल्या. त्र्यंबकेश्वराच्या स्वयंभू ज्योतिर्लिंगावर कांहीसा स्पष्ट उजेड पडू लागला. लांबलचक साखळी बांधलेले अभिषेकपात्र हळूहळू हेलकावत

होते. सुगंधी फुलांची आणि बेलांची ओंजळ लिंगावर वाहिलेली होती. गाभाऱ्यात रुद्राचे वेदध्वनी उमटत होते.

ठण् ठण्ण ! घंटेचे निनाद घुमले.

“ जय शंभो हर हर ! जय त्र्यंबकेश्वर ! ”

महाराजांनी नेत्र मिटून, मस्तक लववून हात जोडले. महाराजांबरोबर सरदार मंडळी होती.

महाराज काय मागत होते देवापाशी ?—ते देवाला कळले होते. दानवांनाही कळून चुकले होते, पण महाराज ज्या समाजासाठी हे मागणे मागत होते, त्या समाजाला मात्र कळूनही वळत नव्हते.

शोडषोपचारपूर्वक त्र्यंबकेश्वराची महापूजा महाराजांनी केली. दानधर्म केला. उपाध्याय वेदोनारायण ढेरगेशास्त्री यांचीही योग्य संभावना केली. ह्या दिवशी तारीख होती ३१ डिसेंबर १६६३.

महाराज औरंगाबादेवर चालून जाणार ही हूल सर्वत्र पसरत गेली. थेट औरंगाबाद परगण्यापर्यंत. त्या बाजूला लोकांची धावपळ उडाली. यामुळे मोगलांच्या औरंगाबाद छावणीतले लोक प्रतिकाराला सज्ज राहिले. कोणीही तेथून हलला नाही. महाराजांना अडवायला सुरतेच्या वाटेवर कोणीही आडवा आला नाही, महाराज औरंगाबादेवरच येणार ही खात्री. ते सुरतेवर जातील, ही कल्पना कोणाला स्वप्नातही सुचली नाही.

महाराजांनी फौजेसह यात्रा पार पाडली.

यात्रा पार पडली आणि महाराजांनी फौजेस हुकूम सोडला. घटकेच्या आत त्र्यंबकेश्वराचा परिसर रिकामा झाला.

आपल्याबरोबरचे जादा रिकामे घेतलेले घोडे घऊन मराठी लष्कर बिनबोभाट निघून गेले. पण लोकांना मात्र एकच माहीत होते की, महाराज औरंगाबादेकडे गेले !

महाराजांच्याही पुढे बहिर्जी दौडत होता. त्याच्यामागोमाग सारे. तो वाटाड्या होता. अत्यंत वेगाने फौज चालली होती. कोणीकडे ? सुरतेकडे ! रात्री फक्त मोजका मुक्काम. लगेच पुढची मजल.

महाराजांनी दमणगंगा ओलांडली.

गुजराथची सरहद्द लागली.

महाराजांची गती वाढली. आता सुरत फक्त तीस कोस. आणि निघाल्यापासून पाचव्या दिवशी रात्री महाराज घणदेवी येथे येऊन पोहोचले. येथून सुरत फक्त एक मजल. ह्या दिवशी तारीख होती ४ जानेवारी १६६४, सोमवार.

घणदेवीत गडबड उडाली. हे काय नवीन अरिष्ट आले ? पण महाराजांनी घणदेवीला काहीच तोशीश दिली नाही. पण लोकांची फारच घाबरगुंडी उडाली. महाराज ज्या ज्या गावांवरून आले तिथले तिथले लोक दिङ्मूढ होऊन पाहत होते. हा कोण घटिगण ?

तारीख ५ जानेवारी १६६४, मंगळवारी सकाळपासूनच घाबरलेल्या लोकांची धावपळ सुरू झाली. ह्या फौजेत शिवाजी आहे, असे लोकांत कर्णोपकर्णी पसरले आणि मग तर त्यांच्या जिभा टाळचाला चिकटल्या.

सुरत अगदी नेहमीच्या व्यवहारात मग्न होती. मोठी मोठी शेठ-मंडळी नेहमीच्या निर्धास्तपणाने सौदे करीत होती. रस्ते नेहमीप्रमाणेच गजबजलेले व मजेत होते. बाजारपेठेतल्या तागड्या रोजच्याप्रमाणेच खालीवर जात होत्या. सराफ-कट्ट्यावरच्या नाजूक तराजूत लक्ष्मी हळूच आपले पाऊल टाकीत होती.

बलंदेजांच्या वखारीतला माल अगदी निर्धास्तपणे वखारीच्या बाहेर पडला होता. त्यावरचे रंगकाम चालू होते. रंगारी संथपण काम करीत होते.

सरायात नवे नवे पाहुणे आलेले होते. त्यांत अँबिसिनियाच्या बादशाहाकडून, औरंगझेबाकडे जाण्यासाठी एक हबशी वकील येऊन उतरला होता. त्याने औरंगझेबासाठी मौल्यवान् उंची नजराणा आणलेला होता.

इनायतखान शहरात आपल्या कोतवालीत होता. त्याचे घोडदळ तेथेच होते. त्याच्या काहीही ध्यानीमनी नव्हते.

घणदेवीस महाराजांनी मुद्दामच लोकांस सागावयास सुरुवात केली की, आम्ही औरंगझेबाचेच सरदार आहोत व ही फौज येऊन महाबतखानाच्या बोलावण्यावरून अहमदाबादेला व तेथून पट्टणचे वंड मोडण्यासाठी जाणार आहोत. तेव्हा लोकांना जरा बरे वाटले.

मंगळवारी (दि. ५-१-६४) सकाळी सुमारे दहा वाजता सुरतेत पहिली आरोळी येऊन धडकली. काही लोकांनी घाबऱ्या घाबऱ्या इनायत-

खानाच्या हवेलीकडे धाव घेतली व त्याची भेट घेऊन घाम पुसत पुसत त्याला पुण्याकडचा तो भयंकर शिवाजी घणदेवीपाशी फौज घेऊन आला आहे, अशी बातमी दिली. ही बातमी ऐकून इनायतखान मनसोक्त हसला.

“ कौन ? शिवाजी ? वो चुप्पा ? हमारे सामने आया है ? हाँ हाँ हाँ हाँ हाँ ! ” खानाला हसूच आवरेना.

शिवाजी इकडे इतक्या लांब येईल ही कल्पनाच त्याला हास्यास्पद वाटली.

एवढ्यात रस्त्यावरून लोक कुजबुज कुजबुज करू लागले.

महाराज घणदेवीहून फौजेसह निघाले व सुरतेच्या अलीकडे फक्त सव्वादोन कोसांवर असलेल्या उटना या गावी येऊन पोहोचले.

आता मात्र सुरतेच्या रस्त्यावरून लोक पिसाटासारखे ओरडत-धावत सुटले. शिवाजी आया ! आया !

“ शिवाजी ? मारी S S वाप ! मरी गयो रे बालाजी ! ” लोकांनी डोळे पांढरे करून आरोळ्या ठोकल्या. शेठ आणि शेठाण्या पोरे काखेला मारून पळत सुटल्या.

एकदम भयंकर वादळ सुटल्यासारखी स्थिती झाली. लोक बोचकी गाठोडी घेऊन पळत सुटले. ही धावपळ उलट्या सुलट्या दिशांनी आणि सर्व रस्त्यांवर सुरू झाली. लोक पडत होते. टकरा होत होत्या.

तागड्यांचे एक पारडे दणकन् आदळले. सुरतेच्या बाजारपेठेत तर हाहाःकार उडाला. पोटे सावरीत मंडळी पळू लागली. एवढी मोठी संपत्ती ! हाय रे ठाकूरजी !

या अल्ला ! या खुदा ! मुझे बचाव, बचाव !

मुल्ला अब्दुल जाफर, हाजी सय्यद बेग, हाजी कासम, बहरजी बोहरा धावत सुटले. सुरतेच्या रस्त्यांत आरडाओरडा, किकाळ्या, रडारड, पडापड यांनी एकच गिल्ला उडाला. इनायतखानाला हे समजले, तेव्हा त्याची अगदी किंचित धुंदी उतरली. त्याने महालातून हे दृश्य पाहिले. भेदरट लोकांचे हसू आले व रागही आला.

महाराज उटना येथे आलेच होते. पुढच्या योजनेत ते व बहिर्जी मग्न होते.

एवढ्यात इनायतखानाला बातमी आली की, शिवाजी-बिवाजी कोणीही नाही आपलाच एक मोगल सरदार उटन्यापाशी आला असून, महाबतखानाच्या बोलावण्यावरून अहमदाबादकडे जाणार आहे. मग तर इनायतखान खूपच हसला. त्याने ताबडतोब आपला एक स्वार उटन्याकडे पिटाळला. त्याजपाशी त्याने निरोप दिला की, तुम्ही सुरतेच्या जवळ येऊ नका. लोकांत उगीचच घबराट उडाली असून, लोक पळत सुटले आहेत, हे जर शहेनशाह जिल्ले इलाही (औरंगझेब) हजरतींना कळले, तर ते तुमच्यावर अशाने फार रागावतील !

हा हास्यास्पद निरोप त्या बावळट निरोप्याने महाराजांकडे येऊन सांगितला. महाराज एकदम ओरडले, “ गिरफदार करा ह्या हरामखोराला. ”

ताबडतोब त्या निरोप्याची गठडी वळली गेली. त्याची तर बोवडीच वळली.

सुरतेत वलंदेजांनी आपला वखारीबाहेर पडलेला माल भराभरा वखारीत नेला. वलंदेजी गोरंदोराने आपली दोन माणसे उटन्याकडे सहज टेहळणीसाठी पाठविली. पाहू तरी रे काय आहे ? शिवाजीच आहे की-? शिवाजी कशाला येईल इकडे म्हणा !

वलंदेजांचे ते दोनी हेर उटन्यापाशी आले, पण त्यांनी पाहणी करण्याऐवजी त्यांचीच पाहणी झाली. मराठी ढालाइतांच्या नजरेला ते पडताच त्यांनी हेरांना बांधून महाराजांपुढे नेले. महाराजांनी त्यांच्याकडे पाहिले. थोडा विचार केला आणि म्हटले, “ द्या सोडून यांना ! ”

दोघेही सुटले. ह्यांपैकी एकाने पूर्वी राजापुढे महाराजांनी छाप घातला होता, तेव्हा महाराजांस प्रत्यक्ष पाहिलेले होते. त्याने महाराजांस एकदम ओळखले. सारे भविष्य त्याला दिसू लागले.

हे सुटलेले हेर शहरात गेले. त्यांनी बातमी पक्कीच आणली, “ शिवाजीच आला आहे ! शिवाजी ! शिवाजी ! ”

वलंदेजांनी व इंग्रजांनी जाम बंदोबस्त सुरू केला. इंग्रजांचा गोरंदोर जॉर्ज ऑक्झेडन हा ताबडतोब इनायतखानाकडे गेला. त्याने इनायतखानाला विनंती केली की, आमचा वखारीतील माल व माणसे आम्ही स्वामीच्या गोदीकडे हलवितो. तुमची परवानगी द्या.

यावर इनायतखान उफाळून म्हणाला, “ बुझदिल ! डर किन चीजका ! अगर तुमही इस तरह शहर तर्क कर भाग जाओगे तो खल्क को हँसनेकी कोई वजह नहीं ! ”

जॉर्ज ऑक्सेंडन लगेच वखारीत गेला. या वेळी दुपारचे अडीच वाजलेले होते. जॉर्जने स्वाली होलकडे माणूस पाठवून आपल्या लॉयल मर्चंट नावाच्या गलबतावरच्या इंग्रज अधिकार्याला कळविले की, ताबड-तोब हत्यारबंद माणसे सुरतेच्या वखारीत पाठवा. त्याप्रमाणे स्वाली होलहून हत्यारबंद इंग्रज वखारीकडे निघाले.

वलंदेजांनाही सुभेदाराने असेच दटावले, तेव्हा वलंदेजांनीही इंग्रजांप्रमाणेच स्वसंरक्षणाची तयारी केली. दोघांच्याही वखारीत खूप अंतर होते. दोघांनीही आपापल्या वखारीचे दरवाजे बंद करून आतून माल रचला. तटावर तोफा चढवल्या, गार्डिंग सुरू केले. इंग्रजांच्या वखारीत फक्त दोनशे इंग्रज व सुमारे प्रत्नास काळे शिपाई होते.

इनायतखानाच्या भोवती हाजी कासम, सय्यद बेग, मुल्ला जाफर, झहीद बेग, बहरजी बोहरा वगैरे अनेक व्यापारी दीनवाणे होऊन गोळा झाले होते. ते विलक्षण घाबरले होते. घामाधूम झाले होते. ते खानापाशी संरक्षण मागत होते. अद्यापही इनायतखान आपल्याच घमंडीत होता. फक्त आता तो हसत नव्हता.

एवढ्यात महाराजांनी उटल्याहून आपला एक वकील सुरतेत इनायतखानाकडे धाडला. वकिलाबरोबर महाराजांनी स्पष्ट व खणखणीत निरोप पाठविला.

वकील दौडत दौडत काही स्वारांसह बन्हाणपूर दरवाज्यातून शहरात प्रवेशला. लोक घाबऱ्या मुद्रेने त्याच्याकडे टकटका पाहत होते, तो वकील खानाच्या महालापुढे आला.

वकिलाला इनायतखानापुढे नेण्यात आले. वकिलाने महाराजांचे म्हणणे खानाला स्पष्टपणे सांगितले व महाराजांचे पत्रही खानास दिले. वकील म्हणाला, ‘ उद्या बुधवारी आमचे महाराज सुरतेत दाखल होतील. त्या वेळी तुम्ही स्वतः आणि हाजी सय्यद बेग, बहरजी बोहरा व हाजी कासम ह्या सर्वश्रेष्ठ व्यापार्यांनी महाराजांस जातीने भेटून महाराजांची खंडणी ठरवावी आणि ठरेल ती रक्कम भरण्याची तजवीज करावी. हे

तुमच्याकडून न झाल्यांस, शहराची लूट व जाळपोळ आम्हांस करावी लागेल. मग त्याची जबाबदारी आमच्यावर नाही ! ”

पत्रातील मजकूर हाच होता व ह्या पत्राची एक एक प्रत वरील तिघां व्यापाऱ्यांच्या हाती वकिलाने दिली.

त्या व्यापाऱ्यांची तर कंबरच खचली. शिवाजीपुढे जातीने हजर राहायचे ? जिवंतपणी ? नारे बापा !

खानाने अवसान आणून जबाब दिला, “ ठीक ठीक. समजलं तुमचं म्हणणं. आमचे जबाब आम्ही उद्या सबेरे सबेरे पाठवून देऊ. जा तुम्ही ! ”

महाराजांचा वकील आपल्या साथीदारांसह महाराजांकडे आला. सुरतेतील धावपळ चालूच होती. जेवढे काही बांधून घेता येईल, तेवढे घेऊन लोक बायकापोरांसह पळत होते. तरीही अद्याप सुरतेत निम्याहून जास्त लोक होतेच.

शिवाजीची निव्वळ दमदाटी आहे. तो डोंगऱ्या उंदीर काय करतो ! सुरतेला हात लावणे म्हणजे काय एखाद्याची बोटे तोडण्याइतके किंवा एखाद्याचे पोट फाडण्याइतके सोपे आहे काय ? ती भेकड दगेबाजी इतर खानांपुढे. इनायतखानापुढे नाही चालणार हे ! —इनायतखान अजूनही असेच समजत होता.

० ० ०

बुधवार, ६ जानेवारी १६६४

सकाळीच महाराज पुढच्या चालीकरिता तयार झाले. इनायतखानाचा काहीच निरोप आला नाही. अखेर महाराजांनी फौजेसह सुरतेकडे कूच केले.

उटल्याहून शिवाजी सुरतेकडे पुढे पुढे येत असल्याची खबर सुरतेत उठली. मोठीथोरली फौज घेऊन तो येत आहे व सुरत लुटणार, ही बातमी पसरली आणि मग सुरतेत ‘ न भूतो न भविष्यति ’ गोंधळ

उडाला. भयंकर पळापळ सुरू झाली. पोरेबाळे, बायकापुरुष चंबूगवाळी घेऊन पळत होते. मधून घोडे दौडत होते. मधूनच उंट. त्यांतच मेण्यांची घावपळ.

अनेकांना अद्याप आपल्या दणकट वाड्यांचा विश्वास वाटत होता घरच्या घनाची माया सुटत नव्हती. त्या लोकांनी घडाघड दरवाजे, माड्या, खिडक्या बंद केल्या. आतून अडसर घातले. वाटा बंद केल्या आणि ते आतल्या आत खुदाचे वा देवाचे नाव घेत बसले.

सकाळी इनायतखानाने आपला वकील महाराजांकडे रवाना केला. त्याने दिलेल्या निरोपात महाराजांस असा उद्धटासारखा सवाल होता की, “ तुम्हांस दंड पाहिजे काय ? काय दंड पाहिजे तुम्हांला ? ”

हा भयंकर जबाब महाराजांस मिळताच महाराज भयंकर संतापले. त्यांनी एकदम त्या वकिलास कैद करण्याचा हुकूम केला. वकील कैद झाला. महाराज आता मात्र सुरतेकडे दौडत निघाले. ह्या वेळी सकाळचे नऊ वाजले होते.

इनायतखानाने शहराच्या रक्षणाची काहीही व्यवस्था केली नव्हती. शिवाजी आपल्या धाष्टर्चवान् खलित्यानेच पळून जाईल, अशी खानाची समज होती. पण शिवाजीने आपल्या वकिलालाच कैद केले असून, स्वतः फौजेसह सुरतेवर येतोय हे खानाला समजताच खानाची अकस्मात् घाबर-गुंडी उडाली. धैर्याचा बुरुज एकदम कोसळला. सारे बडे बडे व्यापारी आपल्याला बचावण्याकरिता त्याची मनधरणी-पायधरणी करू लागले, तेव्हा खान गोंधळला. शिवाजीमहाराज सुरतेच्या अगदी एका हप्त्यावर येऊन पोहोचल्यामुळे शहरात अक्षरशः हलकल्लोळ उडाला होता. खाना-भोवती व्यापाऱ्यांचा कल्लोळ चालला होता. वाटेल तेवढे पैसे देतो, पण आम्हांला वाचवा असे ते म्हणत, तेव्हा त्या नादान सुभेदाराने मोठ-मोठ्या रकमांची आश्वासने घेऊन त्यांना सुरतेच्या किल्ल्यात बायका-पोरांसह आश्रय देण्याचे वचन दिले. केवढी कर्तव्यदक्षता ! व्यापारी निघून गेले व आपल्या बायकापोरांसह व शक्य तेवढ्या संपत्तीसह किल्ल्याच्या दरवाजाशी जमा झाले. इतरही हजारो लोक किल्ल्याच्या दरवाजापुढे गोळा झाले.

एवढ्यात सुभेदार आपल्या हजार शूर घोडेस्वारांसह भर शहरातून दौडत दौडत किल्ल्यापाशी आला. लाच देणाऱ्या व्यापाऱ्यांनाच फक्त त्याने आत घेतले व किल्ल्याचे दरवाजे बंद करून टाकले. अंबिसिनि-याचा राजकीय वकील किल्ल्याच्या दरवाज्यापुढे खानाला विनवीत होता की, मला आत घ्या, पण त्याला घेण्यात आले नाही. तो विचारा पळत पळत माघारी आपल्या सराईत गेला. किल्ल्यात हाजी कासम, बोहरा वगैरे सर्व होते.

इतक्यात इंग्रजांच्या वखारीच्या बाजूने टापांचे खाड्खाड् आवाज ऐकू येऊ लागले. इंग्रज गोरंदोर जॉर्ज ऑक्झेडन् याने दोनशे इंग्रज व पन्नास नेटिव्ह शिपायांचा याच वेळी शहरातून रूटमार्च काढला. हजार स्वार असलेला सुभेदार शौर्याच्या गप्पा मारता मारता किल्ल्यात पळून गेला होता व अडीचशे लोक असलेला एक गौरा व्यापारी रूटमार्च काढून आपल्या धैर्याचे प्रदर्शन करीत होता. रूटमार्च किल्ल्यावरून परत वखारीकडे गेला.

महाराज बऱ्हाणपूर दरवाज्याच्या बाहेर येऊन दाखल झाले. ह्या वेळी दुपारचे अकरा वाजले होते. शहरातून कोणीच तहासाठी येत नाही हे पाहून महाराजांनी आपल्या सरदारांस शहरात घुसण्याचा हुकूम दिला.

मराठी स्वार शहरात घुसले. शहरातले सर्व रस्ते ओस पडलेले होते. रस्त्यावर कुत्रेसुद्धा फिरताना दिसत नव्हते. एरव्ही सदैव गजबजलेले असणारे रस्ते भकास दिसत होते. कागदाचे कपटे अन् गवताच्या कावड्या वाऱ्याने उडत होत्या.

स्वारांच्या हातात भरदिवसा मशाली घडाडत होत्या. मराठ्यांच्या टोळ्यांमागून टोळ्या शहरात घुसत होत्या. एकएका श्रीमंत व्यापाऱ्यांच्या घराकडे तलवारीने खूण करीत बहिर्जी पुढे दौडत होता. शहराच्या मध्यभागी मराठ्यांनी दणादण घाव घालून दरवाजांची कुसे मोडली. घडाडाडा आवाज करीत दरवाजे कोसळले. मशाली घेऊन मराठे आत घुसले, आतून किकाळ्या उठत होत्या. खडाखड् खिडक्या उघडल्या जात होत्या. सोन्यामोत्यांच्या पैल्या खाली टाकल्या जात होत्या. खालचे लोक त्या गोळा करीत होते.

सुरतेच्या वेशीबाहेर असलेल्या बागेत महाराजांकरिता एक शामि-
याना उभारला होता. महाराज शामियान्यात बसले होते. भोवती मावळ
मंडळी होतीच.

भयंकर दरडावण्या व आसूडांचे तडाखे घराघरांतून ऐकू येत
होते. घराच्या श्रीमंत मालकांना मराठे मुकाट्याने घन देण्याबद्दल
सांगत होते. ' नाही घन ! ' ' संपलं ! ' ' एवढंच ! ' असे खोटे सांगू
लागले की, आसूडाचे तडाखे, भाल्यांची टोचणी अन् मशालीचे चटके
बसलेच. मग भराभरा जडजवाहिरांचे डब पुढे येत.

तिजोच्या धडाधड फुटत होत्या. मराठे थैल्याच्या थैल्या भरून
महाराजांकडे नेत होते. महाराजांपुढे ढीग पडत होते. प्रत्येक क्षणाला
ढीग चढत होते.

मराठ्यांच्या स्वारांच्या तडाख्यात एक गोरा इंग्रज गवसला.
त्याचे नाव अँथनी स्मिथ, स्वाली होलकडून हा इंग्रजांच्या वखारीकडे
येत असता, मराठ्यांनी त्याला पकडला. लगेच त्याला महाराजांकडे
नेण्यात आले.

सरायांतून लोक उतरलेले होते. मराठ्यांनी सरायांवर धाड
घातली. पाहुणेमंडळींना साफ घुऊन काढण्यात आले. त्यांतच अँबिसिनि-
याचा वकील सांपडला. वास्तविक तो लौकरच दिल्लीला जाणार होता.
त्याने नजराणाही खूप मोठा आणला होता. मराठ्यांनी त्याला पकडून
महाराजांकडे नेले. तेथे अनेक व्यापाऱ्यांस पकडून आणलेले होते. सम्प-
त्तीच्या ठेवी मिळविण्यासाठी त्यांच्यावर साम-दंड-भेदाचे प्रयोग चाल
होते. आसूडांनी बडविण्यापासून तो हात तोडण्यापर्यंत सर्व प्रकार होते.
अँबिसिनियन वकिलाने महाराजांस पाहिले. खळाखळा थैल्याच्या थैल्या
त्यांच्यापुढे येऊन पडत होत्या. हा राजा औरंगझेबाचा कट्टा शत्रू आहे
हे त्या वकिलाने आणले. त्याने आपणांस सराईत परत घेऊन चलण्याची
विनंती मराठ्यांना केली. तो सराईत परत आला व एका ठिकाणी
ठेवलेला औरंगझेबासाठी हबशी बादशहाने दिलेला खास नजराणा त्याने
बरोबर घेतला व तो नजराणा महाराजांसच देऊन टाकला.

त्याची महाराजांनी तादढतोब सुटका केली.

सुरतेच्या जकात-घरात अगणित जकात जमा झालेली होती. एका तुकडीने प्रथम जकात-घरावर हल्ला चढविला. सारी जकात महाराजां-पुढे आली. ह्याच जकात-घरापुढे इंग्रजांचा माल पडला होता. त्यात सोने, मोती नव्हते. तरी मराठ्यांनी त्याचा फत्ता उडविला. बहुधा ह्यात, कापड, खोबरे, काजू इत्यादी माल असावा.

मराठी घाड एका फार मोठ्या घराकडे वळली. इंग्रजांच्या वखारीच्या जवळच हाजी सय्यद बेगचे टोलेजंग घर होते. घरात पैसा खूप होता. माणसे मात्र नव्हती. ती किल्ल्यात जाऊन बसली होती. मराठ्यांनी हाजीच्या घराचा दरवाजा फोडला व घर साफ लुटले, पण मराठे इंग्रजांच्या अजिबात वाटेला गेले नाहीत. लढून ताकद खर्च करण्यापेक्षा दुसरीकडे त्यांना रग्गड, लौकर मिळत होते.

पण महाराजांनी मात्र खडा टाकून पाहिला. पकडून आणलेल्या अँथनी स्मिथला महाराजांनी आपले स्वार बरोबर देऊन वखारीत घाडले व निरोप दिला की, तीन लाख रुपये खंडणी आणून द्या.

स्मिथ वखारीत गेला. जॉर्ज ऑक्झेंडनची त्याने भेट घेतली व महाराजांचा निरोप सांगितला, तेव्हा जॉर्जने सांगितले की, "आम्ही व्यापारी लोक ! आमच्यापाशी रोख पैसा नसतो. मागत असाल, तर मसाल्याचे पदार्थ देतो ! "

ही इंग्रजांची लबाडी महाराज जाणत होते; पण जर ह्यांचा पैका काढायचा म्हटले, तर चिमूटभर पैक्याकरिता माणसे व महत्त्वाचा वेळ खर्चावा लागेल, हे महाराजांस दिसत होते. इंग्रजांपाशी सहा तोफा व अडीचशे बंदुका सज्ज होत्या. तीच गोष्ट वलंदेजांची. आपण लढायला आलेलो नाही, पैका न्यायला आलेलो आहोत, हे जाणूनच महाराजांनी ह्या गोऱ्या व्यापाऱ्यांच्या नादी लागायचे नाही, असे आपल्या लोकांस हुकूम दिलेले होते. अँथनी स्मिथला मात्र महाराजांनी सोडले नाही.

मराठे आता सबंध शहरभर पसरले होते. किल्ल्याच्या अवती-भोवती ते खुशाल हिंडत होते. लूट आणीत होते. खान आत लपून बसला होता. एका तुकडीने तर किल्ल्यावरच बंदुका घेऊन हल्ला चढवला. ते माळा लावून तटावर चढले व आतल्या लोकांवर गोळ्या झाडू लागले. खानापुढे नवाच प्रश्न निर्माण झाला, तेव्हा खानाने खालून

तोफांचा मारा सुरू केला. मराठे तर तटावरून पळूनच गेले, पण खानाच्या मान्याने बाहेरची शहरातील घरे मात्र बरीचशी पडली ! हा तोफखाना खानाने रात्रभर चालू ठवला होता. मराठ्यांना याचा काहीच त्रास झाला नाही.

आजच्या दिवसात शहराच्या मध्यभागी थोड्याशा आगी लागल्या. लूट मात्र खूप मिळाली. अनेकांना कैद करून ठेवलेले होते.

महाराजांचे लोक लूट करताना, स्त्रियांना, मुलांना, वृद्धांना, फकिरांना, गरिबांना, मशिदी, दर्गे, अग्याच्या, गाई वगैरेना अजिबात उपसर्ग लागू देत नव्हते.

दलंदेजांचे दोन गोरे इसम फकिराच्या वेषात संबंध शहरभर हिडले व महाराजांच्या तळावरही जाऊन आले. त्यांना कोणी धक्काही लावला नाही, कारण ते फकीर बनले होते. त्यांनीच नंतर आपल्या वखारीत येऊन लुटीचे वर्णन केले.

महाराजांच्या तळावर गर्दी खूप होती. लोक लूट आणीत होते. थैल्या भरल्या जात होत्या. महाराज कैद्यांकडून पैक्याच्या कबुल्या घेत होते. ते एका बाजूस उंच आसनावर बसले होते. शहाबेगम बागेपासून स्मशानापर्यंत मराठ्यांचा तळ पसरलेला होता; पण संबंध तळावर महाराजांच्या शामियान्याशिवाय एकही तंबू नव्हता. सर्व लोक उघड्यावरच वावरत होते. महाराजांच्या शामियान्याला कनाती नव्हत्या.

महाराजांनी प्रत्येक गोष्ट दक्षतापूर्वक आखली होती. सुरतेच्या भोवताली त्यांनी आपले गुप्त हेर आल्याबरोबर पेरून ठेवले होते. जर मोगलांची फौज येऊ लागली, तर एक दिवस कमीत कमी आधी खबर मिळाली पाहिजे.

पहिल्या लुटीत मोठाच लाभ झाला होता, पण मराठ्यांना एक मोठेच घवाड एकदम मिळाले. दोन व्यापारी तीस पिपे संपत्ती घेऊन तापी नदीच्या पलीकडे पळून जाण्याची खटपट करीत होते. ही तीस पिपे संपत्ती म्हणजे निव्वळ सोने होते. एवढे अवजड घन नदीपलीकडे न्यायचे कसे, हा प्रश्नच त्यांच्यापुढे होता. पण हा प्रश्न ताबडतोब सुटला. मराठी स्वारांच्या ते नजरेस पडले ! तीस पिपे सोने महाराजांपुढे येऊन दाखल झाले.

आणखी एक गोरा टोपीवाला सापडला. हा युनानचा (ग्रीस) रहिवासी होता. निकोलस कॅलोस्ट्रॉ हे त्याचे नाव. महाराजांपुढे त्याला नेण्यात आले. महाराजांनी त्याला वकील म्हणून पुन्हा एकदा इंग्रजांकडे पाठविले, पण इंग्रजांनी मुळीच दाद लागू दिली नाही. अगदी थोडी माणसे असूनही दुर्दम्य आत्मविश्वास, शिस्त आणि नेत्यावरची निष्ठा जगाला काय दाखवू शकते, याचे हे उदाहरण होते. पण महाराज इंग्रजाला भ्याले अशीही घमेंड इंग्रज इतिहासकारांनी मारण्याचे कारण नाही. महाराज जर इंग्रजांवर खरोखरच चालून गेले असते, तर इंग्रज तासभर तरी टिकले असते की नाही, ही शंकाच आहे. महाराजांचा हेतू महाराज साधीत होते. राजापूरच्या इंग्रजांची वखार कुदळीने खणून काढून, नव्वद हजारांची लूट करून व एकूण एक इंग्रजांना दोन वर्षे रायगडच्या तुरुंगात डांबून ठेवणाऱ्या शिवाजीमहाराजांना इंग्रज इतिहासकारांनी ओळखावे.

रात्र झाली, मशाली पेटवून मराठे शहरात धुमाकूळ घालीत होते. अहोरात्र लुटीचे काम चालू होते. ढोल, ताशे बडवीत शहरभर मराठ्यांचा धुमाकूळ चालू होता.

० ० ०

गुरुवार, ७ जानेवारी १६६४

गुरुवारी ७ जानेवारीच्या सकाळी मराठी टोळ्या नव्या उत्साहाने लुटीस गेल्या. आज पहिली झडप पडली बहरजी बोहराच्या राजेशाही प्रासादावर. बलंदेजांच्या वखारीजवळ बहरजीचा वाडा होता. बहरजीची संपत्ती ऐशी लाख रुपयांची होती. बहरजी कालच किल्ल्यात पळाला होता. मराठे बहरजीच्या वाड्यावर गेले. दरवाजा फोडून ते वाड्यात घुसले. गडगंज दौलत मराठ्यांना मिळाली. त्यात अठ्ठावीस शर मोती मिळाले. ही लूट चालू असतानाच महाराजांच्या शामियान्यात एक विलक्षणच प्रकार घडला.

सकाळी दहा वाजता ही गोष्ट घडली.

महाराज लुटीच्या शामियान्यात बसले होते. पुढे पडलेल्या लुटीची ढोबळ मानाने निवड चालली होती. कारकून याद्या करीत होते. चांदीच्या वस्तू, सोने, हिरे, मोती व खिचडी अशा थैल्या भरण्यात यत होत्या. नवीन भर आणून टाकणारे मराठे खळखळ करीत थैल्या ओतीत होते. एका बाजूला कैद्यांच्या रांगा उभ्या होत्या. महाराजांच्या शेजारी थोडे मागच्या बाजूस काही मावळे तलवारी खांद्यावर धरून उभे होते. शामियान्याच्या पुढे मराठ्यांची गर्दी होती. घावपळ, आरोळ्या चालूच होत्या.

एवढ्यात तळानजीक दरबारी वकिलाचा भारदस्त पोषाख केलेला एक तरुण आला. त्याचे बोलणे, वागणे मोगली रबाबाचे, प्रौढ आणि आकर्षक होते. तो जवळ येताच मराठी मंडळींनी त्याला कोण, काय पाहिजे वगैरे विचारले. त्याने दरबारी अदबीने सांगितले, “सुरत-सुभेदार इनायतखानसाहेबने मुझे वकीलकी हैसियतसे शिवाजीराजाकी मुलाकातके लिये भेजा है। अगर सुलहकी शर्तें समझकर राजासाहब खानसाहबकी बातोंपर गौर करेंगे तो खाँसाहब बहोत एहसानमंद होंगे।”

“आपल्याला काय हवंय मग ?”

“शिवाजीराजाकी मुलाकात लाजिमी है। मेरी इल्तिजा गर महाराजके कदमोंतक होगी तो इनायत होगी।”

“ठीक, थांबा जरा, महाराजांची भर्जी विचारतो.” मराठी सरदारांनी आलेल्या हेजिबाची अर्जी महाराजांच्या कानांवर घातली.

“हेजीब ? इनायतखानाकडून आला आहे ? बोलवा आत त्याला !” महाराज म्हणाले.

“महाराज, सुभेदार इनायतखाँसाहेबने आपकी तरफ वकालतके लिये भेजा है। खाँसाहेबने दी हुई वकालतकी सनद मेरे साथ हाजिर है।” दोन्ही हात पोटाशी धरून व अदबीने मान नमवून हेजिबाने म्हटले.

“काय सांगणं आहे आपल्याला खानसाहेबांचं ?” महाराजांनी विचारले.

“खाँसाहेबने आपके लिये कुछ शर्तें पेश की हैं। अगर आपने कबुल फर्याँ तो खाँसाहब सुलहके लिये तैयार हैं।”

“हं ? अरे वा ! खानसाहेबच आम्हांला अटी घालू लागले का ? ” महाराज उपहासाने म्हणाले.

“महाराजसे तनहाइमे खबरे--अहेमियत कहनी हैं । ” हेजीब हळू आवाजात म्हणाला.

“ काय ? ” असे उद्गार महाराजांच्या तोंडून बाहेर पडतात न पडतात तोच हेजीब झटकन् चार पावले पुढे आला आणि निमिषमात्रात त्याने घोळदार अंगरख्याच्या आत हात घालून कटघार काढली व एकदम महाराजांवर झडप टाकली.

त्याच्या कटघारीचा वार महाराजांच्या छातीत घुसणार इतक्यात उभ्या असलेल्या महाराजांच्या माणसाने एकदम झपकन् वार करून त्या हेजिबाचा हातच छाटून टाकला.

हेजिबाने भयंकर किकाळी फोडली. तो इतक्यात जोराने महाराजांच्या अंगावर झाप टाकणार होता की, त्याचा हात तुटला तरीही तो त्याच्या वेगामुळे महाराजांच्या अंगावर जाऊन आदळला. तुटलेल्या हातांतून भळभळा वाहणारे रक्त महाराजांच्या अंगावर पडून ते रक्तमय झाले. महाराजही हेजिबाच्या आघाताने बाजूला जमिनीवर कलंडून पडले. एका क्षणात सर्वंध शामियान्यात भयंकर गडबड उडाली. कारकून, शिलेदार, सरदार वगैरे सर्वजण एकदम महाराजांकडे धावले. हेजिबाच्या ह्या दगाबाजीमुळे भयंकर क्रोध उसळला. ज्या मराठ्याने हेजिबाचा सफाईने हात उडविला त्या मराठ्याने संतापून त्या हेजिबाला फराफरा महाराजांपासून बाजूला ओढले आणि तलवारीचे खडाखड् घाव घालून त्याच्या डोक्याच्या चिरफाळ्या उडवून लावल्या. हेजिबाचे प्रेत तुकडे तुकडे होऊन रक्तात पडले. महाराजांस अजिबात जखम झालेली नव्हती, पण ह्या दगाबाज मारेकऱ्याच्या रक्तात ते न्हाऊन निघाले होते.

शामियान्यातले मराठे फारच खवळले. त्यांनी भराभरा तेथे कैद करून जाऊन त्या कैद्यांचीच मुंडकी उडविण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे त्यांच्यात उजळी विनवण्या यांनी शामियाना दणाणून गेला. अनेकांचे रक्तकान्ते गेले. महाराज एकदम ह्या आपल्या खवळलेल्या लोकांकडे धावले व त्यांनी कैद्यांची कत्तल थांबविली. अँथनी स्मिथही या तडाख्यात रायबाच, पण नशिबाने वाचला.

इनायतखानाने हा दगलबाजीचा प्रकार केल्यामुळे महाराजांचे लोक सरसहा पिसाळून गेले. शकडो आणि हजारो मशाली पेटल्या आणि सुरतेच्या रस्त्यांतून हे मशालवाले मराठे आगी लावीत धावत सुटले. गांधीलमाशांचे जणू थवेच ! घरांच्या खिडक्या-दारांतून घुसून ते घरे पेटवीत सुटले. कालच्यापेक्षाही लूट आणि आग फुगत चालली. तेलाच्या व्यापाऱ्यांची दुकाने फोडण्यात आली. बुधलेच्या बुधले तेल रस्त्यावरून घरांच्या आगीत फेकून आगी भयंकर भडकविण्यात आल्या. शहरात आगीचा डोंब उसळला. लोक एकमेकांना हाका मारीत घरे फोडीत होते, लुटीत होते व लगेच आग लावीत होते.

हाजी झहीद बेगचे घर साफ लुटून पेटवून देण्यात आले. शहरातील मोठमोठी घरे पेटू लागली. इंग्रजांच्या वखारीपाशी झहीदचे घर होते. मराठे ढोल बडवीत होते.

शहरात आगीचे राज्य होते. जिथे आग नव्हती, त्या घरात मराठ्यांचे राज्य होते. मराठे घराबाहेर पडताच घरात आग घुसत होती. सुरतेची स्थिती 'द्रॉय' शहरासारखी झाली होती.

हाजीबेगचे घर इतके भयंकर भडकले की आगीचे लोळ ढगाला मिडले. इंग्रजांची वखार शजारीच होती. ते लोक मोठ्या घाष्टघनि आपल्या वखारीचे रक्षण मराठ्यांपासून करीत होते. पण एवढ्यात वारा एकदम फोफावला व ज्वाळा फरारत इंग्रजांकडे येऊ लागल्या. ह्या वेळी इंग्रज अधिकारी जेवण करीत होते. ते उठतात न उठतात तोच ह्या ज्वाळा 'आ' करून वान्याबरोबर वखारीकडे येत असल्याचे त्यांना दिसले. शहराच्या पूर्व व उत्तर भागात आगीने अत्यंत उग्र अवतार धारण केला होता. मोठमोठ्या इमारतींचे मजले आधार सुटून कडाडा आवाज करीत कोसळत होते. इंग्रज गोरंदोर सर जॉर्ज ऑक्सॅन्डन घाबरला व त्याने कागदपत्रांची दप्तरे तरी निदान वाचवावीत म्हणून बाहेर काढली, पण त्याचे तकदीर शिकंदर. वान्याने तोंड फिरविले आणि वखार वाचली.

बहरजी बोहराचा वाडा वलंदेजांच्या वखारीपाशी होता, तोही धडाधडा पेटला. हीच स्थिती वलंदेजांवर आली होती, पण तेही अगदी असेच बचावले. शहरभर धूरधूर पसरला होता. रस्त्यांवर मराठे

स्वार कंधांना फटके मारीत नेत होते. ओरडत होते. मशाली घेऊन दौडत होते.

काही फरांसीस किरिस्ताव पाद्री शहरात होते. ते आधीच इंग्रजी वखारीत जाऊन बसले; पण एक गोरा पाद्री मराठ्यांना सापडला. त्याला उपद्रव न देता मराठ्यांनी महाराजांकडे नेले. महाराजांनी त्याची चौकशी केली, परंतु त्याला कोणताही उपद्रव न देता सोडून दिले. तो लगेच इंग्रजी वखारीत आला. ह्या पाद्रीचाने जॉर्जला सांगितले की, शिवाजी तुमच्यावर फार रागावला आहे. यामुळे जॉर्जला काळजी वाटू लागली, पण तरीही त्याने धीर न सोडता कणखरपणे संरक्षण कायम ठेवले. अर्थात् मराठे त्यांच्या कधीच वाटेस गेले नाहीत.

शामियान्यात कैद करून आणलेल्या नव्या-जुन्या प्रत्येकाकडून दंड व संपत्तीचा शोध मिळविण्याचा तडाखा चालूच होता. अंथनी स्मिथ-कडेही महाराजांनी दंडाची मागणी केली, तेव्हा दुसऱ्या एका अर्मेनियन व्यापारी कंधाने स्मिथबद्दल सांगितले की, हा अगदीच सामान्य गरीब माणूस आहे, तेव्हा महाराजांनी स्मिथकडे फक्त साडेतीनशे रुपयांची मागणी केली. ती स्मिथने मान्य करून तेवढी रक्कम मुकाट्याने भरली. तेव्हा त्याची सुटका झाली. ह्या स्मिथचे कपडे अगदीच दरिद्री दर्जाचे होते. गबाळ वेषभूषेचा असा फायदा होतो.

गुरुवारच्या रात्री आगीचे रूप फारच भयानक दिसत होते. दिवसा धुरामुळे सुरतेत रात्र झाल्यासारखे वाटत होते; तर आगीमुळे रात्री दिवस उगवल्यासारखे वाटत होते.

शुक्रवारीही आगीचे लोळ नव्याने उठू लागले. लुटीला तर खंड नव्हता. लुटीच्या पहिल्या दिवसापासूनच थैल्या भरण्याचे काम सुरू झाले होते. शुक्रवारीही ते चालूच राहिले, रात्री मात्र लुटीचे काम जवळजवळ संपत आले; तरीही उरलीसुरली लूट जमा होत होती व उरलीसुरली सर्व मोठी घरे-म्हणजे पैसेवाल्यांची घर पेटत होती.

लुटीच्या थैल्या व पडशा एकूण तीन हजार होत्या. यांत सोने, चांदी, हिरे, मोती, जडजवाहिरच फक्त होते.

शुक्रवारच्या पहाटे महाराज सर्व सरदारांस आवरासावरीचे हुकूम देत होते. तेवढ्यात, सुरतेच्या आसपासच्या प्रदेशात पहिल्याच

दिवशी पिटाळलेले महाराजांचे हेर दौडत सुरतेत आले व महाराजांपुढे दाखल झाले.

“ काय खबर ? ”

“ महाराज, मोगलांचा सरदार महाबतखान मोठीथोरली फौज घेऊन निघाला आहे ! ”

“ हं ? ठीक ! ”—आणि महाराजांनी ताबडतोब निघण्याची तयारी करण्यास सर्वांस फर्माविले.

प्रत्येक मराठी स्वाराबरोबर एक एक रिकामा जादा धौडा होता. ते सर्व स्वार लुटीच्या पडशा रिकाम्या घोड्यावर लादू लागले. किती जड पडशी एक एक ! पावले टाकताना प्रत्येक पाऊल जड पडत होते त्या मराठ्यांचे.

सकाळी सर्व लूट घेऊन फौज तयार झाली. महाराजांनी फक्त पाचशे स्वार रक्षणार्थ पिछाडीस ठेवले आणि ते सुरतेतून फौजेसह निघाले.

उरलेल्या पाचशे स्वारांनी एकवार शहरात जाऊन सर्व रस्त्यांवरून दौड मारली. कोळसा, राख, धूर, पडलेली घरे, भयप्रद भगदाडे आणि स्मशानवत् शांतता सुरतेत शिल्लक होती. एखाद्या सुंदर युवतीच्या अर्धवट जळलेल्या प्रेतासारखी सुरतेची स्थिती दिसत होती.

सुरतेतून निघून जाण्यापूर्वी त्या जळत असलेल्या नगरीकडे घोड्यावर बसून पाहत महाराज म्हणाले—

“ कोणाशीही आमचं व्यक्तिगत वैर नव्हतं आणि नाही. आम्ही सुरत लुटली ती औरंगझेबाची म्हणून लुटली. औरंगझेबानं आमच्या मुलखाची सतत तीन वर्ष बर्बादी केली. कत्तली केल्या. त्याचा सूड म्हणून आम्ही सुरत लुटली. बऱ्याच दिवसांची आमची मसलत आज पार पडली ! पण सुरतेस ही आमची शेवटचीच भेट मात्र नव्हे ! ”

महाराजांनी घोड्याला टाच मारली आणि मागोमाग मराठी लष्कर निघाले. सुरतेत महाराजांचे गेलेले पाचशे संरक्षक स्वारही मागोमाग दौडत निघाले.

० ० ०

अपघात

महाराज सुरतेची लूट घेऊन निघाले. त्र्यंबकेश्वराहून सुरतेस जितक्या वेगाने ते आले, तेवढ्या वेगाने माघारी जाता येईना, कारण प्रत्येक स्वारापाशी लुटीचे ओझे होते. तरीही जास्तीत जास्त वेगाने महाराज राजगडाच्या रोखाने येत होते. पहिल्याच दिवशी त्यांचा मुक्काम सुरतपासून सहा कोसांवर पडला. त्यांना व फौजेला गेले चार दिवस अजिबात विश्रांती मिळालेली नव्हती. अहोरात्र लुटीची धावपळ करून सर्वजण फार थकलेले होते.

मराठे सुरतेतून निघून गेले. प्रचंड वादळ आले होते ते गेले, पण अग्नी मात्र अद्याप सर्व ज्वालाग्राही गोष्टीची लूट करीतच होता. अजूनही त्याचे पोट भरले नव्हते. आपल्या ज्वालांच्या जिभांनी तो चाटूनपुसून सर्व फस्त करीत होता. सुरतेच्या रस्त्यांवरून हिंडणे अशक्य होते. दोन्ही बाजूंनी घरांना आगी लागलेल्या होत्या, त्याची धग होरपळून काढीत होती. सुरतेच्या बाजूला पाखरू फिरकेना. इतकी आग, आग !

इतके भयंकर तांडव गेले तीन दिवस चालले होते, तरी सुभेदार इनायतखानाचे किल्ल्याबाहेर पडण्याचे धाष्टर्य झाले नाही. इतकेच काय, पण महाराज निघून गेल्यानंतरही त्याला किल्ल्याबाहेर येववेना. वलंदेज वखारवाल्यांनी मात्र धाष्टर्याने आपल्या वखारीचा बंदोबस्त करून रक्षण केले. इनायतखानानेही आपल्या एक हजार घोडदळाचे शिवाजीपासून रक्षण केले !

तारीख १७ जानेवारी १६६४ ह्या दिवशी, म्हणजे महाराज निघून गेल्यानंतर आठव्या दिवशी, महाबतखानाच्या हुकमतीखाली मोगल फौज सुरतेत येऊन दाखल झाली. महाबतखान सुरतेत शिरला, तेव्हा त्याला सुरतेचे स्वरूप इतके भयानक दिसले की, ही सुरत आहे हे ओळखणे अशक्य होते. सुरत गेली होती. बदसूरत राहिली होती. बहुतेक मोठमोठे वैभवसम्पन्न वाडे राखेत लुप्त झाले होते. उभी राहिलेली भिंताडे धुराने काळीठिकर पडली होती. घोटीव दगडांची जोती व चौथरे उष्णतेने तडकले होते. शहरात घरेच जाग्यावर नव्हती,

तर माणसे कोठून असणार? मराठे निघून गेल्यामुळे क्वचित् कुणी लोक शहरात आषले घर शोधित हिंडत होते. आगीने सर्व खाऊन टाकून ठेकर दिला होता. आता मधूनमधून कुठे कुठे धूर निघत होता. क्वचित् कुठे लहान-सहान ज्वाळा निघत होत्या. आकंठ मेजवानीनंतर अग्नि आता तांबडालाल विडा चघळीत आणि हुक्क्याचे झुरके मारीत होता.

महाबतखानाची फौज सुरतेकडे दौडताना पाहून सुरतेतून पळून गलेले लोक सुरतेकडे धावत आले. लोकांच्या झुंडी शहरात येऊ लागल्या. ती आपल्या घरादारांची राख पाहून लोकांना भयंकर चीड आली इनायतखानाची. 'ह्या नादान अंमलदाराने स्वतःचा जीव फक्त भेकडासारखा लपून छपून वाचविला आणि बाकीची प्रजा असहाय स्थितीत वाऱ्यावर सोडली. हरामखोर ! दगलबाज ! शिवाजी मागत होता ती खंडणी देऊन टाकून का ही हानी ह्या नादानाने वाचविली नाही ? शांतपणे खंडणी घेऊन शिवाजी माघारी जात होता, ते ह्या मूर्खाने केले नाही आणि कणखरपणे सुरतेच्या रक्षणाचा प्रयत्नही केला नाही. उलट याने एक दिवस शिवाजीवर मारेकरी पाठवून आग भडकविली. प्रतिकार न करता स्वकीयांच्या कत्तली पाहाणारे व जाळपोळ पाहात बसणारे अंमलदार तोफेच्या तोंडी देण्याच्या लायकीचेच.'—अशा-सारखे विचार लोकांच्या तोंडून बाहेर पडू लागले. महाबतखानाचे स्वार शहराच्या रस्त्यारस्त्यावरून फिरून आले. इंग्रजांना गोरंदोर सर जॉर्ज ऑक्झेडनने लगेच वखारीचे दरवाजे उघडले. इंग्रजी निशाण वखारीवर फडकत होते. जॉर्ज आपल्या सहकाऱ्यांसह महाबतखानाकडे भेटावयास निघाला.

शहरात महाबतखानाची फौज आल्याची खात्री झाल्यावर सुभेदार इनायतखान सुरतेच्या किल्ल्यातून बाहेर पडला. त्याच्याबरोबर त्याचे दुय्यम अधिकारी व त्याचा मुलगा हे होते. इनायतखानाला आता तोंड दाखवायला जागा नव्हती. तो आपल्या शहरातल्या कोतवालीकडे जाऊ लागला. लोकांनी त्याला पाहिले. लोक चिडलेलेच होते. लोक त्याला शिव्या देऊ लागले. थुंकू लागले. तो निर्लज्जपणे पुढे चाललाच होता. त्याचा मुलगा मात्र हा प्रकार पाहून बंचैन झाला. त्याला हा आपल्या बापाचा होत असलेला पाणउतारा फारच झोंबला. इनायतखान आणखी पुढे गेला

तो लोकांचा त्वेष जास्तच भडकला. लोकांनी त्याच्यावर शेणाचे गोळे फेकावयास सुरुवात केली. आता मात्र खानाचा पोरगा चवताळला. त्या पोराने आपले धनुष्य काढले व बाण जोडून एकदम त्या लोकावर जोराने सोडला. लोकांतून एक आतं किकाळी उठली व एक गुजराथी माणूस उरात घुसलेला बाण घरून जमिनीवर कोसळला. तो एक अगदी निरपराध प्राणी होता. हा चिरंजीवांचा पराक्रम ! लोकात धांवपळ झाली.

महाबतखानाकडे इनायतखान व इंग्रज टोपीवाला सर जॉर्ज ऑक्झेडन आले. इनायतला महाबतखान काहीच बोलला नाही, परंतु त्याने जॉर्जची मात्र मनःपूर्वक पाठ थोपटली. त्याचे फार कौतुक केले. त्याने लगेच एक उत्कृष्ट घोडा, उत्तम किंमतवान् पोशाख व एक अत्यंत मौल्यवान् तलवार जॉर्जला देण्यासाठी आणविली. व्यक्तिगत गौरवाचा तो झगमगाट पाहून जॉर्जलाही फार आनंद झाला. त्यांची इंग्रजी छाती अभिमानाने फुगली. ती गौरवाची देणगी पुढे येताच जॉर्जचे इंग्रजी रक्त मेंदूकडे झपाट्याने वाहू लागले ! टोपीवालाने लगेच नम्रपणाने जमिनीवर एक गुडघा टेकवून, डोक्याची टोपी काढून मान वाकविली व अत्यंत गोड शब्दांत तो महाबतखानाला म्हणाला, “ खान-साहेब आपण माझा गौरव केलात, त्याबद्दल मी आपला अत्यंत आभारी आहे. आपण केलेल्या गौरवामुळे माझ्या कर्तव्यात मला जास्तच उत्साह निर्माण झाला आहे. आपण मला देणगी म्हणून ह्या मौल्यवान् वस्तू देता आहात. ह्या आपल्या प्रेमामुळे माझे हृदय भरून आले आहे, परंतु आपणाला माझी नम्र विनंती आहे की, आपणांस माझ्याकरिता जर काही करण्याची इच्छा असेल, तर मला स्वतःला हा मौल्यवान नजराणा न देता माझ्या देशाच्या ह्या व्यापारी कंपनीला काहीतरी द्यावे. मला स्वतःला काहीही नको ! ” हे त्याचे बोलणे ऐकून खान चकितच झाला. लांच खाऊन फितुरी करणारे हरामखोर त्याने खूप पाहिले होते, पण प्रेमाने दिलेले बक्षीसही न घेता, देशाच्या व्यापारी कंपनीसाठी काहीतरी मागणारा हा टोपीवाला म्हणजे इनायतखानाच्या दृष्टीने महामूर्ख ! अव्यवहारी !

महाबतखान खूष होऊन म्हणाला, “ मुझसे किस उम्मीदकी तमन्ना रखते हो ? ”

जॉर्जने नम्रतापूर्वक सांगितले की, त्याच्या देशाच्या व्यापारी कंपनीला जकातीची माफी असावी.

महाबतखान जरा गोंधळला, पण लगेच त्याने उत्तर दिले, " तिज-रतके जकातकी मुआफी ? हाँ ! लेकिन यह मेरे हकसे बाहर है । खास तौरसे हजरत शहेनशाह आलमगीर बादशाहका हक है । लेकिन मैं ये यकीन दिलाता हूँ, कि जकातकी मुआफी के लिये शहनशाहसे मैं बाशखिससयत कोशिश बजा फर्माऊंगा । "

जॉर्ज खूष झाला. त्याने आभार मानले.

सुरतेच्या प्रचंड लुटीची खबर औरंगझेबास लाहोर येथे समजली. जानेवारीच्या सुरुवातीस नुकताच तो काश्मिराहून लाहोरास आला होता. सुरतेची राखरांगोळी झाली, सुरत साफ लुटली गेली व शहर आगीच्या भक्षस्थानी पडले, हे त्याला समजले. हे ऐकून औरंगझेबाच्या अंगाची आग आग झाली. काय करू अन् काय नाही, हे त्याला समजेना. औरंग-झेबाच्या मस्तकातही आग भडकली आणि तीही भडकविली शिवाजीनेच !

महाराज मात्र झपाट्याने घाट चढून देशावर आले. महाराजांस अडवावयास कोणीही आला नाही. संपूर्ण लूट सुरक्षितपणे घाट चढली.

महाराज राजगडाकडे चालले होते. प्रत्येक स्वाराला ते गोड ओझे हलके वाटत होते. महाराज आता आईसाहेबांस भेटावयास आतु-रले होते. संक्रांतीचा सण उलटून गेला होता. सूर्य आपल्या रथाचे सातही घोडे उधळीत भर वेगाने आकाशात नवे संक्रमण करीत होता.

आता राजगड फक्त दोन मजलीवर राहिला होता. महाराजांचा मुक्काम पडला होता. सैनिक ढाली काखखाली धरून गप्पागोष्टी करीत होते. कोणी लवंडले होते. कोणी फिरत होते. झाडाच्या फांद्या सळसळत होत्या. उन्हाचे कवडसे शिवाशिवी खेळत होते. सूर्य माथ्या-वर आला होता. एवढ्यात-एवढ्यात वज्राघात झाला ! महाराजांची छावणी थरकली. सर्वांची हसरी तोंडे एकदम उतरली. लवंडले होते ते दचकून उठले. घोड्यांनी कान टवकारले. वारा थांबला. छावणीत सांडणीस्वाराकडून बातमी येऊन थडकली ! भयंकर बातमी ! ऐकवेना ! ऐकली त्यांनी डोळे विस्फारले. छातीवर हात ठेवला.—महाराजांचे

वडील तीर्थरूप महाराज शहाजीराजे कर्नाटकात होदीगेरीच्या जंगलात मरण पावले ! ही बातमी छावणीत येऊन थडकली !

अवघड बातमी महाराजांच्या कानावर गेली. कुन्हाडच कोसळली.

“ महाराज, गडावर आईसाहेबांकडेही खबर रवाना झाली आहे ! ”

“ आईसाहेबांना ? ” महाराज दुःखाने ओरडले. त्याचे भानच उडाले. उर फाटले.

“ आईसाहेबांना खबर रवाना झाली ? आईसाहेबांना ? आईसाहेबांना ? आई S S S ! ” महाराजांनी कळवळून हंबरडा फोडला व तसेच तडक शामियान्यातून आपल्या घोड्याकडे धावले. सारी मंडळी गहिवरली. महाराजांच्या मागोमाग धावली. आईसाहेबांस बातमी कळली. आता त्या नक्की नक्की सती जाणार, हे महाराजांस स्पष्ट दिसू लागले. आई चालली ! सारी पृथ्वी डळमळते आहे, भयंकर झंझावात सुटला आहे आणि आपण दूर अंधारात फेकले जात आहोत, असे महाराजांस वाटू लागले,

“ आई ! आलो-थांब-मला न भेटताच जाऊ नकोस ! ”

दुःखाच्या लाटा तांडव करू लागल्या. महाराजांनी घोड्यावर झेप घेतली आणि राजगडाकडे वेहाय घोडा दौडला, आई ! आई !

अडीचशे कोस दूर राहूनही आपल्यावर मायेची सावली घरणारे वडील गेले आणि आईसाहेबही चालल्या. वडिलांच्या स्मृती आणि आईसाहेबांचे शब्द महाराजांच्या काळजात घुसळून उठले—

—“ शिवबा, लौकर माधारी यायचच हं ! आमची मजल फार थोडी राहिली आता ! ”

—“ केव्हातरी जायचंच आता ! भरल्या कुंकवाचुड्यानिशी अखेर साधायची ! ”

—“ सूर्य मावळायच्या आत माझी पाखरं आपली घरी यावीत ! ”

—“ शिवबा, अरे पतिव्रतेला पतिधर्माशिवाय धर्म नाही ! ”

—“ मुलंबाळं, घरदार पतिधर्मापुढं तिला तुच्छ असतं. ”

महाराज आवेगाने टाच मारीत होते. घोड्याच्या तोंडाला फेस आला होता. महाराजांचे ऊर फुटायची वेळ आली होती. डोळ्यांतून अश्रू घळाळत होते. माझी आई ! माझी आई ! वडील गेले आणि

न भेटता आईही चालली ! नक्कीच जाणार ! मुलाबाळांचा मोह न घरता ती निघून जाणार ! मला न भेटता, न भेटता ?

—“ महाराज, आपणांस कोणकोणते विधी करावयाचे आहेत ? गंगास्नान, महापूजा आणि—? ”

—“ होय, गंगास्नान, महापूजा ! ”

—“ आणि पिंडदान, श्राद्ध वगरे ? ”

—“ नाही, नाही, नाही ! ! ”

महाराजांना आईसाहेबांशिवाय डोळ्यांपुढे काही काही दिसत नव्हते. झाडे मागे मागे पळत होती. घोड्यांच्या टापा खडाडत होत्या. महाराजांच्या मागोमाग पंत, येसाजी वगैरे पंचवीस-तीस जण दौडत होते. राजगडाचा डोंगर दूरवर अस्पष्ट दिसत होता. आई तिथे होती. अजून दोन-अडीच तास पोहोचायला लागणार होते. महाराजांचा जीव आईच्या भेटीसाठी तळमळत होता. आपण पोहोचायच्या आत आई-साहेबांनी चितेत उडी—? नको !

असे वाटत होते, नको परमेश्वरा अंत पाहूस. उचल ह्या आई-वेड्या मुलाला आणि ठेव एकदम नेऊन त्याच्या आईच्या मांडीवर. पाहा, काय बेहाय घोडा दौडतोय तो ! भीती वाटतेय, परमेश्वरा, जर ह्या घोड्याचा पाय कुठे गुंतला, अडखळला, घसरला, तर—नको असले अभद्र !

—पण त्याचा काय नेम ? शहाजीराजांचे असेच नाही का झाले ? आयुष्याची साठ वर्षे घोडा दौडवणारे शहाजीराजे घोड्या-वरून कोसळूनच—!

—कर्नाटकात होदीगेरी ह्या ठिकाणी शहाजीराजांचा मुक्काम होता. राजे आता फार थकलेले होते. तरीही हाडांतील चळवळ अद्याप शमलेली नव्हती. त्यांना शिकारीची फार तल्लफ आली. ह्या दिवशी तारीख होती २३ जानेवारी १६६४. त्यांनी शिकारीसाठी निघण्याचा आपल्या खाशा मंडळींस हुकूम केला. राजे निघाले.

होदीगेरीच्या जंगलात राजे शिरले. जंगलाच्या अंतर्भागात शिकार टेहळीत घोड्यावरून ते हिंडत होते. त्यांच्या हातात भाला होता. एवढ्यात त्यांना एक ससा झरकन् समोरून पळत जाताना दिसला.

राजांनी लगेच टाच मारून पाठलाग करण्यास सुरुवात केली. घोडा दौडत होता. राजांची नजर सशावर होती. एवढ्यात एकदम घोड्याची टाच रानवेलींच्या जाळीत अडकली आणि घोडा अत्यंत वेगात असतानाच धाडकन् कोलमडला. राजे दण्दिशी जमिनीवर आदळले गेले. भयंकर जखम झाली. राजे जागच्याजागी बेशुद्ध झाले. लोकांची हाकाहाक आणि घावाघाव सुरू झाली. राजांना त्यांनी लगेच उचलून नेले. खूप औषधोपचार केले. चांगले चांगले अनुभवी वैद्य झटत होते, पण राजांची ती मृत्यूशीच झटापट चालू होती. राजांचे घाकटे चिरंजीव व्यंकोजीराजे शेजारी होते. अखेर सर्व उपाय थकले आणि राजांनी हे जग सोडले.

व्यंकोजीराजांनी सर्व क्रियाकर्मांतरे केली.

विजापूर, बंगळूर आणि राजगडला ही बातमी घेऊन सांडणीस्वार रवाना झाले.

—आणि राजगडावर ही बातमी आली !

राजगडावर जणू विजेचा लोळच आकाशातून कोसळला. राजवाड्यात बातमी गेली. एकच रडारड सुरू झाली. किल्ला दुःखाच्या धुक्यात लुप्त झाला आणि मग आईसाहेबांची स्थिती ? ती कशी सांगावी ? बातमी ऐकली आणि त्यांना भोवळच आली. कारभारी, चिटणीस, सबनीस घावले. आईसाहेबांच्या सुना भराभर धावत आल्या. वाडा एकदम दुःखात बुडाला. सान्याचजणी रडत होत्या.

“ आईसाहेब ! आईसाहेब ! ” सुनांनी कल्लोळ केला. छोटे संभाजीराजे रडत होते.

आईसाहेब शुद्धीवर आल्या. त्यांनी डोळे उघडले, परंतु त्यांच्या मुद्रेवर विलक्षण गांभीर्य आणि कमालीची शांतता पसरली होती. त्यांच्या नेत्रांतून पाण्याचा तुषारही येत नव्हता. पापण्या हलतही नव्हत्या. आईसाहेबांची नजर शून्य आणि अत्यंत स्थिर झाली होती. भोवती नातवासुनांची रडारड चालली होती. कारभारीमंडळी अश्रू ढाळीत चित्तातुर आणि दुःखातुर मुद्रेने बाजूला उभी होती, पण आईसाहेबांच्या मुद्रेवर दुःखाची वा कोणत्याही विकाराची यत्किंचितही छटा नव्हती. विलक्षण गांभीर्य ! अत्यंत निश्चल नजरेने त्या शून्यात पाहत होत्या. एक शब्दही त्यांच्या मुखातून उमटत नव्हता. ओठांची, पापण्यांची वा मुद्रेवरील रेषे-

चीही हालचाल होत नव्हती. सारेजण हुंदके आवरीत त्यांच्याकडे आश्चर्याने व चितेने पाहू लागले. आईसाहेबांच्या डोळ्यांत कसल्यातरी निश्चयाची तिरिप उमटू लागली. वाढू लागली. विलक्षण तेज ते ! आईसाहेबांची नजर जणू पोलादाहूनही कणखर असा पडदा भेदीत भेदीत जात होती— इतक्या त्या तीव्र व अविचल नजरेने शून्यात पाहत होत्या. कारभारी मंडळीही बावरून गेली.

— आणि आईसाहेबांनी एकदम कारभार्यांकडे नजर फिरविली. त्याच क्षणी जोडलेले हात पुढे करून कारभारी झुकले.

“ पंत ! ” आईसाहेब उद्गारल्या.

“ आज्ञा आईसाहेब ! ”

“ आम्ही जाणार ! आमची सती जाण्याची तयारी करा ! ” आईसाहेब निश्चयी स्वरांत उद्गारल्या.

आणि भोवती एकदम दुःखाचा, रडारडीचा केवळ हलकल्लोळ उडाला. कारभारीमंडळी ओक्साबोकशी रडून आईसाहेबांच्यापुढे पदर पसरून म्हणू लागली, “ आईसाहेब, नका नका ! दया करा आम्हा लेकरांवर ! ” कारभार्यांनी भुईवर मस्तके टेकली.

शंभूराजांनी आईसाहेबांच्या गळ्याला मिठी मारली. कुणी आईसाहेबांना हृदयाशी धरून, तर कुणी आपले मस्तक त्यांच्या मांडीवर ठेवून त्यांच्या सुना कळवळून रडू लागल्या. वाड्यात दुःखाचा डोंब उसळला. अवघा किल्ला वेड्यासारखा झाला.

“ नाही ! आम्ही जाणार ! सतीचा धर्म ! आमची तयारी करा ! ” आईसाहेबांनी कठोर निश्चयाने आज्ञा केली. भोवती मायेचा सागर थडाथड लाटा आपटीत होता. नातू, नाती आणि सुना बिलगल्या होत्या. तरीही त्यांच्या मुद्रेवरची एकही रेषा पालटली नव्हती. आईसाहेब जाणार ! — चालल्या ! ! आणि महाराज गडावर नव्हते ! ! ! गडावर सर्वांची केविलवाणी धावपळ चालली होती. कारभारीमंडळी विचारी अक्षरशः भांबावून गेली होती.

“ पंत, राजोपाध्यायांना बोलवा ! ” आईसाहेबांची आज्ञा.

“ आईसाहेब, नका ! महाराज काय म्हणतील ? काय करतील ? पाय घरतो आम्ही तुमचे ! नका लोटू दूर ! ” लहान मुलांसारखी कारभार्यांची स्थिती झाली.

“ पण, आता शिवबाला तुम्ही सांभाळायचं. आमचा पहारा संपला. चितेची तयारी करा ! ” आईसाहेब अगदी शांतपणे म्हणाल्या.

भोवताली एवढी करुण परिस्थिती पसरली होती, तरी आईसाहेबांच्या नेत्रांत थेंब नव्हता. मुद्रेवर दुसरी छटासुद्धा नव्हती. केवळ करार, सतीचा करार. आता काय म्हणून राहायचे ? ज्यांच्या वियोगामुळे रडायचे त्यांच्या मागोमाग जायला आतुर असल्यावर कशाची माया ? कसली बंधने ? मन तर केव्हाच तेथे पोहोचले आहे. आता फक्त हा देह अग्निनारायणाच्या स्वाधीन केला की, झाली शेवटची वाट मोकळी. ही सतीची समाधी. संवेदनांची सीमा केव्हाच पार झाली.

राजवाड्यात सुवासिनींची गर्दी झाली. प्रभाकरभट्ट राजोपाध्ये आले. त्यांनीही आईसाहेबांस फार फार विनवले, “ नका जाऊ. महाराज कोणाकडं बघतील ? ” पण नाही. आईसाहेबांचा निश्चय आणि गडावरचा अन् वाड्यातला शोक जास्तच वाढत होता अन् महाराज तेथे नव्हते.

“ महाराजांना भेटल्याशिवाय आईसाहेब जाणार ! ”

“ होय जाणार ! माझ्या शिवबाला माझा आशीर्वाद सांगा ! ”

“ आईसाहेब, नका कठोर होऊ. महाराज वासरासारखे हंबरून विचारतील, माझी आई कुठंय ? आई कुठंय ? काय सांगावं आम्ही त्यांना ? ” कारभारी गर्हिवरून म्हणाले.

“ पंत, ते आता शक्य नाही. सतीचा धर्म तुम्ही जाणता. सूर्यास्त व्हायच्या आत—”

पती मृत्यु पावल्याचे समजताच त्या दिवशी सूर्योदयानंतर व सूर्यास्तापूर्वी म्हणजे आकाशात सूर्य असतानाच, सूर्याच्या साक्षीने पतीच्या शवाबरोबर किंवा शव जवळ नसेल, तर पतीच्या पादुकांबरोबर किंवा पतीच्या कोणत्याही वस्तूबरोबर सती गेले पाहिजे, हा धर्मनियम होता.

आईसाहेबांनी केस सोडले ! सतीचे सर्व साहित्य पुढे आले. ढसढसा रडत असलेल्या सुवासिनी पुढे आल्या. आईसाहेबांच्या पाठवणीची तयारी !

कारभान्यांचा आणि सर्वांचाच आत्मा दूर कुठे तरी असलेल्या महाराजांना हाका मारीत होता, “ महाराज, लवकर या ! तुमरी आई तुम्हांला न विचारता, न धेळता झालली ! ”

सारेजण अश्रू पुशीत वेड्यासारखे बेचैन होऊन तटावरून महाराजांची वाट निरखीत होते.

सुवासिनींनी आईसाहेबांस मळवट भरला !

आणि क्षितिजावर धुळीचे लोट उठलेले गडावरून दिसले. अघाशी नजरेने गडावरची मंडळी तिकडे पाहू लागली. डोळे पुसपुसून पाहू लागली. धूळ पुढे पुढे सरकत होती. कोण येतंय ? महाराज का जगदंब, दया कर ! आण त्यांना !

धुळीचे लोट पेटलेल्या दारूच्या डांबरबत्तीप्रमाणे सर् शरू गडावर सरकत होते. गडावरच्या मंडळींची दुःखी आतुरता वाढत होती.

आईसाहेबांनी हिरवा चुडा हाती भरला.

गडाच्या दरवाजावरचे मावळे एकदम ओरडले—

“ महाराज आले, महाराज आले ! ” ह्या भयंकर दुःखद स्थितीतही विजेप्रमाणे क्षणाघात गडावर रडवे हास्य उजळून गेले.

महाराज आले. एखाद्या वासरासारखे ते दौडत येत होते.

महाराजांचा घोडा गडाच्या दरवाजातून आत शिरला. चिटणीस, सबनीस वगैरे मंडळी शेल्याने डोळे पुशीत पुढे आली.

“ महाराज ! ” दाटलेल्या गळ्यांतून हाक फुटली.

“ आईसाहेब कुठं आहेत ? ”

“ वाड्यात ! महाराज, आईसाहेब सती निघाल्यात हो ! ऐकत नाहीत ! त्यांनी तयारी केली ! ”

“ आई s s s ! ” महाराज वाड्याकडे हरिणीच्या पाडसासारखे धावले.

महाराज आल्याची खबर वाड्यात आली. सर्व स्त्रिया भराभरा बाजूला झाल्या.

महाराज आत येताच शोकाचा एकदम डोंब उसळला. आईसाहेबांनी मळवट भरला होता. त्यांच्यापुढे सतीचे सर्व साहित्य तयार होते.

“ आईसाहेब ! ” महाराजांनी हंबरडा फोडून आईसाहेबांकडे धांव घेतली आणि एकदम त्यांची पावलं घट्ट पकडून ढसढसा रडत महाराज म्हणाले, “ आईसाहेब, हे काय करता आहात ? मला त भेटता कुठं चालला होता तुम्ही ? ”

आईसाहेबांच्या मुद्रेवर निश्चलता कायम होती. प्रत्यक्ष एकुलत्या एक मुलाच्या हाकेनेही त्या सतीची समाधी भंगली नाही.

“ शिवबा ! ” आईसाहेबांनी अगदी शांत नजरेने महाराजांकडे पाहत अगदी संथ आवाजात महाराजांस हाकारले आणि त्यांच्या पाठीवरून त्यांनी हात फिरविला. महाराज अतिशय शोकाकुल झाले होते.

“ शिवबा, शोक करू नकोस. सतीचा धर्म तू जाणतोस. ”

“ वडील निघून गेले. आता तुम्हीही चालला. मी काय करू एकटा इथं ? कुणाच्या मांडीवर डोकं ठेवू ? सारी मायाच आटली ! ”

“ तू तुझी कर्तव्यं कर. आला प्राण राहत नाही. केव्हातरी जायचाच. माझा धर्म सतीचा. माझ्या धर्ममार्गाने मला जाऊ दे ! ”

“ मासोळी पाण्याबाहेर कशी जगेल ? मीही येणार. मला घेऊन चला. तुमच्यावाचून ह्या वाळवंटात मी कसा जगू सांगा ! माझं दैवत तुम्ही. दुःखाच्या आगीत लोटून जाता आहात, त्यापेक्षा प्रत्यक्ष बरोबरच घेऊन चला. ”

“ पतीमागून पतिव्रता गेली पाहिजे. ”

“ आईसाहेब, केवळ सती जाईल तीच पतिव्रता का ? ” राजोपाध्ये म्हणाले, “ कुंती, कौसल्या, सुमित्रा ह्याही थोर पतिव्रताच होत्या ना ? ”

“ होय, पण खरा सतीचा मार्ग—”

“ पुत्राच्या कल्याणात आणि ईश्वरसेवेत आयुष्य कंठणं हाच मार्ग राहिल. धर्मनिं स्पष्ट सांगितलं आहे तसं, आईसाहेब ! ” राजोपाध्ये म्हणाले.

“ हे सारे पर्याय आहेत. शिवबा, शांत मनानं माझी पाठवणी कर. सूर्य ढळत चालला. ”

महाराजांनी आसवाचा अभिषेक मांडला होता. ते कळवळून म्हणाले, “ आईसाहेब, किती कठोर झालात हो ! ”

“ कठोर नाही ते कर्तव्य कसले ? शिवबा, तुझं स्वराज्याचं कर्तव्य कर. माझा आशीर्वाद आहे ! ”

“ आईसाहेब, किती सांगू ? पदर पसरतो. मी पाय सोडणार नाही. आई, माझी आई चालली. पंत, सांगा काय करू ? कशी अडवू ?

मला ओलांडून चालली. आई ! आई ! ! आई ! ! ! गुरुजी, धर्मशास्त्र मायलेकरांची ताटातूट करण्याइतके निर्दय आहे का हो ? ”

“ नाही महाराज ! आईसाहेब, पुत्राला दुःखात लोटून आपण जाऊ नका. पुत्रवती स्त्रीनं सती गेलंच पाहिजे, असा नियम धर्मशास्त्रात नाही. ती न गेली, तरी तिळमात्रही तिला दोष नाही ! ” प्रभाकर-भट्टांनी धर्मशास्त्र सांगितले.

साऱ्याच मंडळींनी आता टाहो फोडला. पुत्र, सुना, नातू, राज-पुरोहित व मोरोपंत वगैरे सर्वच कारभारीमंडळी आईसाहेबांस कळवळून विनवू लागली, पण व्यर्थ !

“ आईसाहेब, व्रतवैकल्यांत पतीमागून जीवन कंठणं हाही शास्त्र-मान्य सतीधर्मच आहे. ” राजोपाध्यायांनी म्हटले.

“ आईसाहेब, तुम्ही वडिलांकडे गलेलं वडिलांनाच आवडणार नाही ! ” महाराज म्हणाले.

“ शिवबा ! — ” आईसाहेबांनी एकदम कठोर नजरेने महाराजांकडे पाहिले.

“ होय आईसाहेब, खरेच बोलतोय मी. सतीच्या व्रताहूनही घेतलेलं महान थोर व्रत अर्धवट टाकून निघून आलेलं वडिलांना आवडेल का ? ”

“ व्रत ? ”

“ होय, महान् दिव्य व्रत ! स्वराज्याचं व्रत ! ते व्रत पूर्ण व्हायच्या आतच तुम्ही निघून चाललात ! स्वतःच्या मांडीच्या सिंहासनावर मला खेळवता खेळवता स्वराज्याचं स्वतंत्र-सार्वभौम सिंहासन निर्माण करण्याचं व्रत घेतलंत तुम्ही ! ते पूर्ण होण्याच्या आतच आईसाहेब, तुम्हाला जाता येणार नाही ! व्रताची सांगता केल्याशिवाय जाता येणार नाही. घेतलेले व्रत अर्धवट टाकणं— ” आईसाहेबांना शिवबाने पेचांत घट्ट पकडले. त्या गोंधळल्या. महाराजांनी त्यांची पावले धरली होती.

“ नाही ! शिवबा, त्या व्रताची जोखीम तुझ्यावरच. मला स्वारीचे पाय पाहू देत. उशीर होतोय, मला जाऊ दे. गुरुजी— ! ” आईसाहेबांचा निर्धार ठळकना. त्या उठू लागल्या.

निर्वाणीचा प्रसंग महाराजांचा शोकसागर डहुळला. महाराज !
एकच गलका उडाला.

“ आई SS ! ” इंद्राचे वजरही भेदून जाणारी भयंकर आर्त हाक
महाराजांनी मारली आणि त्यांनी एकदम आईसाहेबांच्या मांडीवरच
बसून आईसाहेबांच्या गळघाला मिठी मारली.

“ मला ढकलू नका ! मला टाकून जाऊ नका. मी जगू कसा ?
मी सोडणार नाही. माझी आई ! माझी आई ! ! ” महाराजांनी
घट्ट गळामिठी मारून आकांत मांडला. त्या शोकाला सीमा नाही.
आईसाहेबांचे हृदय हेलकावले. त्यांच्या मुद्रेवर फरक पडत गेला. ओठ
कंप पावू लागले. मस्तक थरथरले. खडकाचा टक्का उडाला, आई
साहेबांनी एकदम महाराजांना हृदयाशी धरले आणि त्यांनी हंबरडा
फोडला, “ शिवबा ” !

आईसाहेब ढसढसा रडू लागल्या. मायलेकरे एकमेकांना आसवा-
खाली न्हाऊन काढीत होती.

मोठ्या कष्टाने आईसाहेबांनी भाळींचा मळवट पुसला. दुःखाने
कोंडलेल्या त्यांच्या कंठातून कसेबसे शब्द बाहेर पडले. “ शिवबा,
स्वराज्याची सांगता लवकर कर ! ”

म. कौ. सं. ठाणे, शास्त्रालय शाखा.
दि. २००९
विषय
मुधोळ

महाराजांनी सुरत एवढी घुसळून काढून लुटली, तरी औरंगाबादेत
शहाजादा मोअझमच्या हातातला पेलही हिक्काळला नाही. मोगल
साम्राज्याची अब्रू मराठ्यांनी फरफटत नेली, तरी मोअझमला किंचित्
ओरखडाही निघाल्यासारखे वाटले नाही. ह्या शहाजाद्याची चैन आणि
क्षोभ अगदी बिनधोक चालू होती. महाराजांनी मात्र मोगलांच्या ह्या
गाफिलपणाचा दुघातुपाने हात धुऊन फायदा घेतला.

शहाजीराजे गेले. आईसाहेबांच्या भाळींचा सौभाग्यटिळा निघून गेल्यामुळे एकदम त्यांची मुद्रा उदासवाणी दिसू लागली. महाराजांनी वडिलांचे श्राद्ध विधिपूर्वक पार पाडले. विपुल दानधर्म केला.

शहाजीराजांचा सहवास महाराजांस वयाच्या दहाव्या वर्षानंतर लाभलाच नाही. तरीही राजांचे लक्ष आपल्या मुलांकडे सतत होते. जे कार्य आपल्या हातून घडले नाही, ते आपल्या मुलांच्या हातून साकार होत आहे, हे पाहून त्यांना फार धन्यता वाटे. वारंवार पत्रे व माणसे पाठवून आणि मौल्यवान् वस्त्रालंकार पाठवून ते मुलांचा आणि पत्नीचा समाचार घेत. अवघड प्रसंगी इशान्याचे सल्ले लिहित. वडील गेले. आईसाहेबही चालल्या होत्या, मोठ्या कष्टाने ते छत्र महाराजांनी टिकवून घरले.

महाराज काही दिवस आईसाहेबांपासून हाललेच नाहीत. राजकारणे तटली होती. नव्या मसलती वाट पाहत होत्या.

महाराजांनी नेताजी पालकरला मोगली मुलुखांत धुडगूस घालण्यास पिटाळून दिले. आरमार वाट पाहत होते. त्यांनी दर्यासारंगास, पश्चिम समुद्रावर शत्रूचे जहाज फिरकू देऊ नका, साफ लुटून आणा, जाळून टाका, बुडवा, असे हुकूम पाठविले. ते स्वतः जातीने फौज घेऊन स्वराज्याच्या उत्तर सरहद्दीवर येऊन दाखल झाले आणि आता मराठ्यांच्या भाला-तलवारींची पाती मोगल सल्तनतीत खोल घुसू लागली. नेताजीने मोगल सरदारांना सतावून सोडले. त्याला आवरणे मोगलांच्या ताकदीबाहेर गेले होते. समुद्रावर भगव्या झेंड्याची जहाजे दिसली की, शत्रूच्या जहाजांना कंप सुटू लागे. तेथे द्यामाया नव्हती. दर्यासारंगाने अरबस्तानाकडे जाणारी जहाजे साफ लुटली.

स्वतः महाराज अहमदनगर प्रांतात घुसले. त्यांनी औरंगाबादेपर्यंत घडक मारली. मोगलांचे हाल मोगलांस माहीत. महाराजांच्या ह्या वायुगतींच्या भरान्या मोगल सरदारांस सोसवत नव्हत्या ! कितीही पाठलाग करा, ठाण्यांचे कितीही बंदोबस्त करा, कितीही फौज असू द्या. महाराजांनी त्यावर झडप घालून डल्ला मारलाच म्हणून समजावे.

महाराजांनी मोगलांची ही दाणादाण चालूच ठेवली होती. औरंगझेबाला फुशारकीची पत्रे पाठवून स्वतःच्या पराभवाची टेंगळे

ज्ञाकण्याचा हे मोगल सरदार प्रयत्न करीत. महाराजानी याच वेळी निळोजी प्रभू फारसनवीस यांच्याकडून फारसी भाषेत एक खरमरीत पत्र लिहून, दक्षिणेत आलेल्या एका मोगल सरदारास पाठविले. निळोजी प्रभू हा महाराजांचा खास विश्वासू फारसनवीस होता. त्या फारसी पत्राचा सारांश असा होता—

“ आज तीन वर्षे बादशहाचे मोठमोठे सल्लागार व योद्धे आमचा मुलुख काबीज करण्याकरिता चालून येत आहेत, हे तुम्हा सर्वास माहीतच आहे. औरंगझेब बादशहा तुम्हा लोकांस फर्मावितात, ‘ शिवाजीचे किल्ले व मुलुख काबीज करा ! ’ तुम्ही लोक यावर जबाब पाठवितात, ‘ आम्ही लवकरच काबीज करतो ’ !

“ आमच्या या डोंगरी मुलुखात नुसता कल्पनेचा घोडासुद्धा नाचविणे कठीण आहे, मग तो मुलुख काबीज करण्याची बात कशाला ? भलत्याच खोट्या थापा बादशहाकडे लिहून पाठविताना तुम्हांला शरम कशी वाटत नाही ! आमचा मुलुख अवघड व डोंगराळ आहे. त्यांतून नदीनाले उतरून जाण्यास वाट नाही. अत्यंत मजबूत असे आमचे अनेक किल्ले आज तयार आहेत. बिचारा अफझलखान गाफीलपणे जावळीवर फौज घेऊन आला आणि नाहक मृत्युमुखी पडला. दख्खनचा आमचा हा सर्व प्रकार तुम्ही तुमच्या बादशाहास स्पष्टपणे का कळवीत नाही ? अमीर-उल-उमराव शाहिस्ताखान आमच्या ह्या अस्मानचुंबी पहाडात व पाताळात पोचणाऱ्या दऱ्यांत सतत तीन वर्षे खपत होता. ‘ मी शिवाजीचा पाडाव करून लवकरच त्याचा प्रदेश काबीज करतो, ’ असे बादशाहाकडे लिहून लिहून तो थकला. या थापेबाजीचा परिणाम त्याला भोवला. तो परिणाम सूर्यासारखा स्वच्छ सर्वांच्या डोळ्यांसमोर आहे. माझ्या भूमीचे संरक्षण करणे हे माझे कर्तव्य आहे आणि तुम्ही बादशाहाकडे कितीही खोट्या बातम्या लिहून पाठविल्या, तरी मी आपले कर्तव्य बजावण्यास कधीही चुकणार नाही. ”

महाराजांचे हे पत्र मोगल सरदारांच्या हाती पडले. शिवाजी हे एक असाध्य दुखणे मोगल सत्तेच्या पाठीशी लागले आहे, हे ते सरदार जाणूनच होते; पण बिचारे तलवारीचा खेळ महाराजांशी खेळत होते आणि शब्दांचा खेळ औरंगझेबाशी खेळत होते.

या वेळी औरंगझेबाने आपला एक वकील विजापूरचा बादशाहा आदिलशाहा याजकडे पाठविला; त्याला कळविले की, ' तुम्ही ताबडतोब शिवाजीवर चढाई करा. आम्हीही आमचे सरदार पाठवीत आहोत. आपण दोघे मिळून शिवाजीशी लढून त्याचा फत्ता पाडू. ही काफिरी सल्तनत हर उपायाने बुडविलीच पाहिजे. '

खास दिल्लीहून चेतावणी आल्यावर आदिलशाहा पेटला. त्याने आपला खास वजीर खवासखान यास शिवाजीवर जाण्यास फर्माविले. सिद्दी सरवर, शहा हजरत, शेख मिरान इत्यादी सरदार वजीराच्या बरोबर दिले. बादशाहाने याच वेळी मुधोळचा बाजी घोरपडे यास फर्मान पाठवून खवासखानास सामील होण्यास कळविले.

खवासखान कुडाळच्या रोखाने निघाला. कुडाळ हे सावंतवाडीच्या जवळ रत्नागिरी जिल्ह्यात आहे. अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे महाराजांचे प्रत्यक्ष सापत्नबंधू व्यंकोजीराजे हेही वडिलांच्या मृत्यूचे दुःख विसरून आपल्या भावाविरुद्ध लढण्यासाठी खवासखानाच्या फौजेत सामील झाले.

कुडाळ सावंतवाडीच्या सावंतांच्या ताब्यात होते. हे सावंत म्हणजे महाराजांचे भाऊबंदच. ह्यांचा वंश भोसल्यांचाच. जसे मुधोळकर घोरपडे हे महाराजांचे भाऊबंद, तसेच हे सावंत. तिघांची घराणी एकच. रक्त एकच, पण घोरपडे आणि सावंत महाराजांचे मनःपूर्वक वैर करीत असत. वाडीच्या लखम सावंताने महाराजांविरुद्ध लढण्याकरिता गोव्याच्या पोर्तुगीजांची आणि वेंगुर्ल्याच्या डचांची मदत मागितली. सावंत हे घोरपड्यांइतकेच विजापूर-दरबारचे निष्ठावंत गुलाम होते.

खवासखान कुडाळवर चालून येत आहे, ही खबर महाराजांस लागताच महाराज तडक दक्षिण कोंकणात फौज घेऊन उतरले. खवासखान घाट उतरून अद्याप कुडाळकडे उतरलेला नव्हता. महाराजांस तेवढ्यात खबर मिळाली की, मुधोळकर बाजी घोरपडे बादशाहाच्या हुकुमावरून खवासखानास सामील होण्यासाठी मुधोळहून निघत आहे. ही खबर महाराजांस कळताच त्यांच्या तळपायाची आग मस्तकास पोहोचली. बाजी घोरपडे ! भोसल्यांच्या अवलादीचा असून, भोसल्यांच्या आणि स्वराज्याच्या नाशाकरिता टपलेला हा भयंकर विषारी साप होता.

डंख करण्याची संधी तो कधीही दवडीत नसे. बाजीवर महाराजांचा व आईसाहेबांचा भयंकर दात होता. शहाजीराजेही बाजीचे नाव ऐकले की चिडत असत. ह्या इसमाची करणीच तशी होती.

पूर्वी शहाजीराजांना पकडून आणण्याकरिता हाच बाजी घोरपडे मोठ्या हिरीरीने, मुस्तफाखान व अफझुलखान यांच्याबरोबर गेला होता. दगाबाजी करून ह्याच बाजीने राजांवर छपा घातला व ते जखमी होऊन बेशुद्ध झाले असताना त्यांच्या हातात व पायात याने बेड्या ठोकल्या होत्या. राजे बाजी घोरपडे ! — नव्हे राजे दगाबाज घोरपडे !

हा अपमान शहाजीराजांस आमरण क्षोबत होता. बेशुद्ध झालो असता बेड्या घालणारा बाजी, हातापायात बेड्या असताना भर विजा-पूर शहरातून आपली अपमानास्पद मिरवणूक काढणारा अफझुलखान आणि कुराणावर हात ठेवून अखेर घात करणारा मुस्तफाखान हे जिवंत असलेले शहाजीराजांस पाहवत नव्हते. या तिन्ही हाडवैन्यांना भोसल्यांच्या हातूनच मरण आले पाहिजे, ही शहाजीराजांची तळमळीची इच्छा होती. अफझुलखानास महाराजांनी प्रतापगडाखाली जातीने जाऊन फाडून काढले. मुस्तफाखान वार्धक्यामुळे कर्नाटकातच मरून गेला होता, पण उरला होता बाजी !

बाजी घोरपडे मुधोळहून निघण्यापूर्वीच आपण मुधोळ गाठायचे हा भयंकर कष्टाचा आणि तितकाच धाडसी विचार महाराजांनी पक्का केला. वडिलांच्या हयातीतच ह्या हरामखोराचा मुडदा आपल्या हातून पडायला हवा होता, नाही जमले ते. आता !

महाराज एकदम मुधोळवर चालून निघाले. बाजीला याची गंधवार्ताही नव्हती. महाराज मुधोळात घुसले. गावात एकच गोंधळ उडाला. शिवाजी आल्याची ओरड बाजीला कळताच तो सापासारखा उसळला. होती नव्हती तेवढी फौज घेऊन तो महाराजांवर चालून आला. महाराजांच्या हातात भवानी तलवार व डाव्या हाती ढाल होती. आज ते वाहळातच घुसले होते. त्यांचा आवेश विलक्षण होता.

बाजी धावून आला. समोखून महाराज धावून येत होते. दोघेही चवताळून एकमेकांवर धावून गेले. खडाडकन् दोघांच्याही समशेरी एकमेकींवर आदळल्या. दोन्ही फौजात घनघोर युद्ध सुरू झाले. तलवा-

रींच्या आघातांनी ठिणग्या उडत होत्या, खडाखड् मंडकी उडत होती. घटकेपूर्वी शांत असलेले मुधोळ रक्तात न्हात होते. महाराज आठवण देऊन देऊन बाजीवर घाव घालीत होते.

“ राजे, पंधरा वर्षापूर्वी आमच्या तीर्थरूप शहाजीराजांवर दगा-बाजीने छाप घालून तुम्ही त्यांना कैद केलंत. आठवतं ? वडिलांच्या त्या अपमानाचा सूड उगविण्यासाठी मी आलो आहे. ”

“ त्याच बेड्या तुझ्याही हातांत पडतील ! ” बाजी चिडून म्हणाला. शब्दांच्या ठिणग्या आणि तलवारींच्या विजा कडाडत होत्या.

“ राजे, तुम्ही तुमच्या मरणानं मरताहात. परक्या बादशाहा-करिता स्वतःच्या भावावर आघात करणारे तुम्ही ! ”

“ शहाणपणाचं पुराण बंद कर. शहाजीराजे माझे वैरीच होते. तूही वैरीच. भोसले आमचे वैरी ! ”

“ बादशहा तुमचे नातलग. अफझुलखान तुमचा नातलग, मग त्याच्या-कडेच जा. खानाला मीच पुढे खाना केलंय. तुम्हीही तिकडेच जा. ”

“ पोरखेळ नव्हे ! तू घोरपड्यांपुढं हत्यार धरतो आहेस. मेलो, तरी तुझ्या हातून खास मरणार नाही आणि जव्हा मरेन, तेव्हा मेल्या-नंतरही तुझ्या बापाशी स्वर्गात व्रैर करीन ! ”

महाराजांच्या तलवारीचे घाव वज्राघातासारखे बाजीवर पडत होते. विलक्षण चपळाईने दोघेहीजण घाव घालीत होते. महाराजांचे डोळे निखान्यासारखे फुलले होते. करकरून दात खात ते लढत होते. भूमी लाल झाली होती. यमाच्या दरबारात एक घटका पाण्यात हेलकावे खात होती. कुणाची ? दोघांचाही भडिमार भयंकर होता.

—एवढ्यात खाडकन् घाव बाजीवर पडला. घटका डळमळली. खसकन् तलवार काळजात घुसली. आतं आरोळी आकाश भेदीत गेली. हेलकावे खात खात घटका बुडाली. बाजी घोरपडे पडला. महाराजांची भवानी त्याच्या काळजात घुसली. रक्ताचा पाट खळाळू लागला. बाजीच्या काळजात घुसलेली तलवार उपसून काढीत महाराज विस्फार-लेल्या नजरेने त्याच्याकडे पाहत होते. शहाजीराजांचे आज खरे श्राद्ध पार पडत होते. आज आईसाहेबांची एक हीस फिटत होती.

महाराजांनी मुघोळ लुटून फस्त केले. अमाप दौलत हाती लागली. पंचमहाल मुघोळ आपलासा करून ते ताबडतोब कुडाळवर आले. बाजी मारला गेल्यामुळे महाराजांच्या मनाला फारच समाधान वाटत होते. फार दिवसांचा सूड आज उगवला. अफझुलखान आणि बाजी घोरपडे-भोसल्यांची दगलबाजी करणारे भोसल्यांचे आणि स्वराज्याचे हे हाडवैरी महाराजांनी खास आपल्या हातांनी ठार मारले. महाराज असे होते.

बाजीला मारून महाराज कुडाळवर चालून आले. खवासखान वझीर आपल्या अमाप फौजेसह कुडाळात होता. त्यात सिद्दी सरवर, शेख, मिरान, वाडीकर, सावंत, भोसले, इखलासखान, शहा हजरत वगैरे फौजबंद सरदार होते. त्यातच महाराजांचे प्रत्यक्ष बंधू व्यंकोजीराजे भोसले हेही होते. दोन्ही फौजांची गाठ पडली. समोर पहातात तो महाराजांना व्यंकोजीराजांची मूर्ती दिसली. वडिलांच्या मृत्यूनंतर भावाची पहिली भेट रणांगणावर ! वैरी म्हणून !

महाराष्ट्राला हा पिढ्यान् पिढ्यांचा शाप आहे.

महाराजांनी कुडाळच्या डोंगराळ भागात खवासखानाच्या फौजेला कचीत पकडले आणि कत्तल उडवण्यास सुरुवात केली. व्यंकोजीराजे महाराजांविरुद्ध फारच बहादुरीने लढत होते, परंतु बाकीच्या फौजेची दाणादाण उडत होती. नेहमीप्रमाणे व्हायचे. तेच झाले आणि खवासखान पार पळत सुटला. सर्वचजण रणांगण सोडून पसार झाले. व्यंकोजीराजेसुद्धा !

फार मोठा विजय महाराजांस मिळाला.

तेथून महाराज लगवगीने मालवणला गेले.

ह्या संबंध वर्षात महाराजांनी अमाप संपत्ती मिळवली. पश्चिम किनाऱ्यावर बळकट आरमार आणि अभेद्य जलदुर्ग बांधण्याचे स्वप्न गेली अनेक वर्षे महाराजांच्या डोळ्यांपुढे तरळत होते. महाराज याच हेतूच्या पूर्तीकरिता मालवणला गेले आणि महाराजांनी मालवणच्या किनाऱ्यालगत असलेल्या एका विस्तीर्ण कणखर बेटाची पाहणी केली अन् तिथेच जलदुर्ग बांधण्याचा आपला निश्चय कायम केला. मालवणच्याच स्थानिक उपाध्यायास महाराजांनी सन्मानपूर्वक बोलवून आणले. आपला मनसुबा सांगून किल्ल्याचा पहिला चिरा बसविण्याकरिता त्यास मुहूर्त विचारला. उपाध्यायांनी या धर्मराज्याच्या धर्मराजाचे थोर

मनोगत मनात आणून ग्रहस्थितिनक्षत्रादींची अनुकूलता पाहून, मुहूर्त सांगितला : मार्गशीर्ष वद्य द्वादशी.

मार्गशीर्ष वद्य द्वादशी, शके १५८६ या दिवशी ते बेट माणसांनी फुलून गेले. वाद्ये वाजत होती. पूजासाहित्य तयार होते. महाराज पूजेस बसले. गवंड्यांनी चुना व शिसे तयार ठेवले होते. महाराजांनी स्वहस्ते भूमिपूजन केले. उपाध्यायांनी मंत्र सांगितले. वेदमंत्रांच्या आणि वाद्यांच्या निनादात महाराजांनी किल्ल्याचा पहिला चिरा बसविला. दक्षिणा दिल्या. वस्त्रे दिली. जंजिरे सिध्दुर्गाचे काम झपाट्याने सुरू झाले. या दिवशी तारीख होती २५ नोव्हेंबर १६६४. लगेच महाराजांनी असंख्य गलबते व महागिन्या सिध्दुर्गाच्या भोवती आणून नांगरण्यास दर्यासारंगास आज्ञा केली.

महाराज सिध्दुर्गाचे काम चालू करून प्रतापगडाकडे परतले. आईसाहेबांचा मुक्कामही प्रतापगडावरच होता. त्यांचा अत्यंत आवडता किल्ला हा. पाच वर्षापूर्वी अफझलखानाचा फत्ता येथेच उडाला आणि अफझलखानाचा जिगरदोस्त बाजी घोरपडे याचा फत्ता उडवून महाराज येथेच आले. महाराजांचे अत्यंत जुने, वृद्ध, विख्यात आणि महाराजांवर पुत्रवत् प्रेम करणारे कारभारी सोनोपंत ढबीर हे गडावरच होते.

काळे ढग पूर्ण वितळले होते. सुवर्णाच्या तेजाने सृष्टी न्हात होती. स्वातंत्र्याचा सूर्य आता अप्रतिबंध पराक्रमाने अस्मानात तळपत होता. सूर्याचे तेज वाढत होते.

परंतु पंचांगाची पाने फडफडली ! पौष महिन्याच्या अखेरीस—वद्य अमावास्येस—सूर्यास ग्रहण लागणार, अशी नियंत्याने नोंद केली होती.

० ० ०

सूर्यग्रहण

औरंगजेब आतापर्यंत शिवाजीमहाराजांवर चिडत असे, संतापत असे, परंतु आता मात्र त्याला महाराजांची चिंता वाटू लागली. मोठ-मोठ्या फौजा आणि गाजलेले सरदारही शिवाजीच्या हातचा मार खाऊन येतात. करावे तरी काय ? आता पाठवावे तरी कोणाला ?

स्वतःच जावे का ? नको ! एखाद्या वेळी एकदमच बाजार खलास व्हायचा ! मग काय करावे ? शिवाजीचा नाश करणे तर दूर राहिले, पण मोगल सत्तेची सरहद्द राखणेसुद्धा आमच्या सरदारांच्या हातून घडत नाही. दीड-दोनशे कोस आत घुसून सुरतेसारखे श्रीमंत ठाणे लुटून नेतो ! तो उद्या कदाचित् वऱ्हाडातील कारंज्यासारखी ठाणीही लुटील. बादशाहाला चिंता जाळू लागली. त्याच्या डोळ्यांपुढे आता वोनच प्रखर पराक्रमी सरदार उभे राहिले. एक मिर्झाराजे जयसिंग आणि दुसरा दिलेरखान; पण त्यालाच वाटले की, मिर्झा राजांच्या हातून एवढे डोंगरी कष्ट होतील का ? ते आता म्हातारे झाले आहेत, पण मग दुसरा कोण ? कोणीच नाही. मग बोलवा मिर्झाराजांनाच.

औरंगझेबाने मिर्झाराजांना तशरीफ फर्माविली. शाही गुर्झबार्दार लाल किल्ल्यातून मिर्झाराजांकडे रवाना झाला.

मिर्झाराजांचे वय ह्या वेळी बरोबर साठ वर्षांचे होते. वयाच्या बाराव्या वर्षापासून ते मोगलदरबारची सेवा करीत होते. गेली अठ्ठे-चाळीस वर्षे ते सतत लढत होते, बापाला कैदेत टाकून आणि भावांची लांडगेतोड करून दिल्लीचे तख्त काबीज करण्याच्या औरंगझेबाच्या पुण्यकार्यात जर मिर्झाराजांनी मदत केली नसती, तर औरंगझेब दिल्लीचा बादशाहा होऊच शकला नसता.

मिर्झाराजांचे कर्तृत्व फार दांडगे ! ते औरंगझेबाचे अत्यंत निष्ठावंत नोकर होते. शिवाय आपल्या मुलीबाळी बादशाहाच्या घरात देऊन त्याचे ते नातलगही झाले होते; शिवाजीसारख्या नादान दरवडेखोराला एवढी स्वकल्याण साधायची अवकल कोठून असणार ? त्याने मूर्खासारखी औरंगझेबासारख्या थोर पुण्यवंताविरुद्ध तलवारच उपसली होती.

मिर्झाराजे मोठे मुत्सद्दी होते. त्यांना अनेक भाषा येत होत्या. फार्सी, तुर्की, हिंदी व उर्दू ह्या भाषा त्यांच्या जिभेवर सफाईने नाचत होत्या. राजे फार गोड बोलत, फार गोड हसत. मोगलांच्या रीतिः रिवाजांत तर ते इतके तरबेज होते की, लोकांना वाटावे हे मोगलच आहेत, रजपूत नव्हे. दुर्दैवाने ते रजपूत घराण्यात आणि त्यांतूनही अति-दुर्दैवाने ते रजपूत घराण्यात आणि त्यांतूनही अति दुर्दैवाने ते प्रभू रामचंद्राच्या सूर्यवंशात जन्माला आले होते, पण तो दोष त्यांचा कसा म्हणता येईल !

तलवारीच्या मूठीवर हात ठेवून मिर्झाराजे लाल किल्ल्यात आले. रुमालाने हात बांधून अत्यंत अदबीने ते औरंगझेबापुढे गेले व कुर्निसात करून उभे राहिले.

“ आइये मिर्झाराजे ! सलतनतकी मामुलीसी हरकत भी आप जैसे कदीम वफादार सिपहसालार के बगैर रुक रही है। आप जैसे जईफ सरदारको तकलीफ देना बखुदा इल्जाम होगा ! ” लाघवी भाषेत औरंगझेब म्हणाला.

“ जिल्लल्ला आलम्पनाह । मैं जभीफ हो गया हूँ यह सच है, लेकिन शहेनशाहे खिदमते अकदस का सवाल आया कि मैं जवानसे भी जवान होता हूँ । आप अर्जेनाचीज के जानिब खिदमत फर्माइय । बंदा जवान है, बंदा हाजिर है । ” कुर्निसात करीत राजे बोलले.

“ मिर्झाराजा, आजतक आपको तकलीफ देना मुमकिन न समझकर माबदौलत दिगर रूस्तुम बहादुरोंको इस कामपर मुकर्रर करते आये हैं । इसमें शक नहीं कि यह बात मामुलीसी है लेकिन सभी हार मान गये । ”

“ जिल्लेइलाहि सुबहान अल्ला ! छोटी या बडी, बंदा नाचीज उसे जरूर सुलझायेगा ! ”

“ माबदौलत को पुरा इख्लास है । ”

“ आलम्पनाह हुकम कीजिये । ”

“ दख्खनका चूहा शिवाजी भोसला आपके पैरोतले कुचला जाय ! ” औरंगझेबाने हात वर केला. त्याच्या हातांतील जपाची माळ सळसळली.

“ हुजूरकी जर्रा नवाजीका शुक्रिया ! ” जमिनीला स्पर्श करीत राजांनी औरंगझेबास बार बार कुर्निसात केला.

तारीख ३० सप्टेंबर १६६४ रोजी दिल्लीच्या लाल किल्ल्यातील दिवाण-ई-खासमध्ये दरबार भरला. ह्या दिवशी औरंगझेबाचा अठ्ठे-चाळिसावा वाढदिवस होता. ह्या थाटाच्या दरबारात औरंगझेबाने मिर्झाराजाना शिरपाव आणि समशेर देऊन महाराजांचा नायनाट करण्याचे फर्मान दिले. दिलेरखानासही नावाजून त्याने हुकूम दिला. मिर्झाराजे जयसिंग आणि दिलेरखान यांना दख्खनपर नामजात केलेले पाहून दरबारची कळी खुलली. दोघेही शूर. दोघेही शेर. एक इस्पंदीयार तर दुसरा हुशंग.

मिर्झाराजे आणि दिलेरखान यांचा तळ पडला. पेशखाने उभे राहिले. शिबंदी रसद, तोफखाना, बारुदगोळी छावणीत प्रचंड जमा झाली. मोगली झेंडे, डंका, नौबती आणि पंजे छावणीत उभे राहिले. दाऊदखान खुरेशी, राजा रायसिंग सिसोदिया, राजा सुजर्दासिंह बुंदेला, राजा नरसिंह गौड, पुरणमल बुंदेला आणि मिर्झाराजाचा धाकटा मुलगा कीरतसिंह हे सरदार फौजेत सामील झाले होते. औरंगझेबाच्या हुकुमावरून ह्यात आणखी कुतुबुद्दीनखान, उदयराज मुनशी, उग्रसेन कछवा, जानीबेग बक्षी, गाझीबेग वगैरे अनेक सरदार होते. शिवाय उत्तम तोफखाना आणि तोफखान्यावरचा मुख्य अधिकारी म्हणून एक प्रख्यात इटालियन सरदार मिर्झाराजांनी बरोबर घेतला होता. ह्याचे नाव निकोलो मनुची. हा मोठा चाणाक्ष आणि चौकस खाणूस होता. मोठाथोरला खजिना स्वारीबरोबर हवाच, आणि तोही होता.

औरंगझेबास अखेरचा कुर्निसात करून मिर्झाराजे निघाले. दिलेरखान निघाले. दिलेरखानचे तंगडे आपल्या तंगडीशी का बांधले आहे हे मिर्झाराजांना माहित होते, समजत होते; पण असल्या क्षुल्लक गोष्टीमुळे ते औरंगझेबाच्या सेवेत कसूर करायला वेडे नव्हते. फार दूरदर्शी ! बादशहा व परमेश्वर यात किंचितही फरक न करण्याइतक्या उच्च अन् उदात्त पातळीवर ते पोहोचले होते. शिवाजीसारख्या कंटकाचे निर्दालन हेच ध्येय आता त्यांच्यापुढे होते. मिर्झाराजांनी व दिलेरखानाने दिल्ली सोडली.

हे राहू-केतू सूर्यास ग्रासावयास निघाले, महाराज प्रतापगडावर आले होते. पौष महिना होता, उपाध्यायांनी वद्य अमावस्येस सूर्यास ग्रहण आहे, असे सांगितले.

“ शिवबा, सूर्यास ग्रहण लागतं आहे अवसेला ! ”

“ सूर्यनारायणालाही अशा संकटांना तोंड द्यावच लागतं म्हणायचं ! ”

“ बाबा, कर्मयोग असाच. तो आचरायचा म्हटलं की, सत्कार्य करतानाही संकटं ठेवलेली. देवांनाही सुटका नाही आणि मानवालाही सुटका नाही. संकटांनाच पर्वणी मानायचं. ”

“ ग्रहण हीही पर्वणीच ? ”

“ होय, आणि शिवबा ह्या पर्वणीत खूप दानधर्म करावा, अशी माझी इच्छा आहे. ”

“ आईसाहेब, सांगा किती दान करायचं आहे ते ? सारी दौलत उघडी करतो ! ”

“ संसार करताना व्यवहार सोडून चालत नाही, शिवबा ! ”
आईसाहेब हसून म्हणाल्या.

“ पण आईसाहेब—! बस ठरलं. पृथ्वीच्या दानाइतकं दान देण्याइतकी दौलत खजिन्यात अजून यायची आहे, पण पृथ्वी इतक्याच थोर माझ्या आईच्या वजनाइतकी दौलत जगदंबेच्या कृपेनं आहे माझ्या ओंजळीत. उद्याच्या ग्रहणाचा दानविधी पंचगंगेच्या उगमस्थानी श्रीक्षेत्र महाबळेश्वर येथे करायचा. होय ना पंत ? ”
महाराजांनीं सोनोपंत डबीरास विचारले.

थकून वाकून सुकून गेलेले पंत लटलटत्या मानेने महाराजांकडे कौतुकाने पाहत म्हणाले, “ राजा, कौसल्येचा राम तू. बोलशील ते करशील. ”

पंतांना आता फारसे चालवतही नव्हते. दृष्टी आणि शक्ति पार विरघळली होती. दिव्यातले तेल आता अगदी संपत आले होते.

महाराजांनी विपुल सोने पेटान्यांत भरून लगच महाबळेश्वरावर रवाना केले. महाबळेश्वर प्रतापगडावरून अगदी जवळ. तीन कोस मधल्या वाटेने. सर्व तन्हेचे पूजासाहित्य, धान्य, वस्त्रे वगैरे रवाना झाली.

सूर्यग्रहण तारीख ६ जानेवारी १६६५ ह्या दिवशी होते. सारा लवाजमा बरोबर घेऊन व पालख्या—मेण्यांत वृद्ध मंडळींस घालून महाराज महाबळेश्वरास आले. सोनोपंतांनाही आईसाहेबांबरोबर महाराजांनी महाबळेश्वरास आणले.

श्रीक्षेत्र महाबळेश्वर हे फार प्राचीन क्षेत्र आहे. स्वयंभू शिवलिंगे येथे आहेत. महापवित्र श्रीकृष्णा नदी येथेच उगम पावते. एकट्याच कृष्णाबाईचे हे माहेर नाही. ह्या पांचजणी बहिणी. कृष्णाबाई, कोयनाबाई, वेणाबाई, सावित्री आणि गायत्री.

वेदमूर्ती गोपाळभट्ट महाबळेश्वरकर म्हणजे महान् थोर सत्पुरुष. आईसाहेबांची गोपाळभट्टांवर फार श्रद्धा. आईसाहेबांनी त्यांचा गुरुपदेश

घतला होता. गोपाळभट्टांची वस्ती श्रीक्षेत्रीच होती. केवळ पाचच तब्बे, तर अनेक गंगा आज येथे जमा झाल्या होत्या.

सर्वांनी स्नाने केली. श्रीमहाबळेश्वराच्या मंदिरापुढे मोठीथोरली तागडी उभी केली होती. आईसाहेबांस व सोनोपंतांस घेऊन महाराज देवळापुढे आले. सर्वांनी दर्शने घेतली, कारकुनांनी सोन्याचे पेटारे उघडले. सोन्याच्या तेजाने लक्ष्मी प्रसन्न हसत होती.

“आईसाहेब !” महाराज आईसाहेबांपाशी आले आणि त्यांच्या हाताला धरून म्हणाले, “चला.”

सर्वांनाच मोठं कौतुक वाटत होते. महाराजांनी आईसाहेबांस तागडीच्या एका पारड्यात बसविले. शास्त्री-पंडित तुलादानविधीचे मंत्र म्हणत होते. आईसाहेबांना ह्या सोहळ्यापेक्षा शिवबाचेच कौतुक वाटत होते. माझा मुलगा ! त्यांचा गळा दाटून आला होता. महाराजांनी दुसऱ्या पारड्यात दोन्ही हातांनी त्या पेटान्यातील होत, पुतळ्या, मोहरा टाकण्यास सुरुवात केली. आईसाहेबांचे पारडे वर वर जाऊ लागले. सर्वांची नजर वरच्या काट्याकडे होती. महाराज मात्र ओतीत होते. सोन्याचे पारडे भुईला टेकले. धन्य, धन्य शिवबा, तू आणि तुझी आई ! !

कारकुनाने पूजेचे तबक आईसाहेबांच्यापुढे धरले. आईसाहेबांनी त्यातून एक तुलसीपत्र उचलले आणि त्या सोन्याच्या पारड्यात टाकले अन् नमस्कार केला. आईसाहेब पारड्यातून उतरल्या. आईसाहेबांची सुवर्णतुला झाली. सोने काढून खाली ठेवण्यास महाराजांनी सांगितले, तागडी रिकामी झाली. महाराज लगेच सोनोपंतांपाशी गेले. तो जीर्ण देह डोळे ताणून ताणून हा समारंभ पाहत होता.

“पंत, चला !” महाराज पंतांचा हात धरीत म्हणाले.

“कुठं ? अं ?”

“मी नेईत तिकडं !”

पंत उठले. महाराजांनी हाताला धरून पंतांना सावकाश तागडीकडे नेले. आईसाहेबांसह सर्वजण हसऱ्या कौतुकाने पाहत होते.

“बसायचं पंत !”

“काय ? इयं ? —राजा !” पंत गहिवरले.

“ अहं ! पंत, आज माझं ऐकायचं ! ”

पंत तागडीत बसले. महाराजांनी दुसऱ्या पारड्यात ओंजळी-ओंजळीने सोने टाकले. सोनोपंत सोन्याने तुळले गेले.

“ पंत ! आज आईची तुळा झाली. आभचे वडील गेले. आपण वडिलांसारखे आजवर मला सांभाळलं, कौतुक केलं, शिकवलं, धीर दिला, रागावलातही. आपणच आम्हांला तीर्थरूपांच्या जागी आहात ! ” महाराजांनी नमस्कार केला.

“ राजा— ! ” पंतांचे शब्द पंतांच्या गळ्यातच थांबले.

० ० ०

आरमारी स्वारी

मिर्झाराजे व दिलेरखान दख्खनवर निघाले.

तारीख ९ जानेवारी १६६५ रोजी त्यांनी नर्मदा ओलांडली.

तारीख १९ जानेवारीस ते बऱ्हाणपुरास येऊन दाखल झाले.

मिर्झाराजे व दिलेरखान मोठीथोरली फौज घेऊन आपल्यावर येत असल्याच्या बातम्या महाराजांकडे येऊ लागल्या. त्यांना हे पूर्वीच्या अनुभवांवरून माहित झाले होते की, मोगली फौज कधीही वाघाच्या गतीने येत नाही. अजगराच्या गतीने येते. म्हणजे ह्या येत असलेल्या नव्या अजगरालाही इथे येऊन पोहोचायला अजून दोन महिने हवेत.

तोपर्यंत महाराज आपल्या उद्योगात खंड पडू देणार नव्हते.

महाराज मालवणला गेले. सिंधुदुर्ग किल्ल्याचे बांधकाम झपाट्याने चालू होते. समुद्रात स्वराज्याचे आरमार डोलत होते. तीन मोठ्या सुसज्ज लढाऊ नौका व पंचाऐशी लढाऊ गलबते उभे होती. त्यांच्या डोलकाठ्यांवर चढवलेले भगवे झेंडे वाऱ्याने मशालींसारखे फुरफुरत होते. नौकांच्या कठड्यांवर साखळदंडानी बांधलेल्या तोफा मगरी-

सारख्या 'आ' करून बसल्या होत्या. महाराजांच्या मनात नवीनच मोहिम घुमत होती.

तारीख ८ फेब्रुवारी १६६५ रोजी महाराज आरमारारवर चढले. शिंगांच्या आणि नौबतींच्या निनादात दर्यासारंग आणि मायनाक भंडारी यांनी महाराजांस मुजरे केले. नाखव्यांनी एकच कल्लोळ करून आरोळी ठोकली. सलामीची तोफ उडाली. दर्यासारंगाने शिडे सोडण्याचा हुकूम फर्माविला. सरं सरं सरं शिडे सुटली व वाऱ्याने फुगली. सुकाणूची चाके गर्गरा फिरली. खलाश्यांचा जयघोष चालूच होता. महाराज आपल्या सरदारांसह नौकेवर उभे होते. वाऱ्याने त्यांचे शेले-अंगरखे फर्फरत होते. लाटांचा झिम्मा चालू होता. महाराजांच्या युद्धनौकांनी किनारा सोडला, पण आरमार घेऊन महाराज चालले होते कुणीकडे ?

“ बसनूर ! बसनूर ! बेदनरवाल्यांचं बसनूर ! ” दर्यासारंगाने पुकार केला आणि दक्षिणेकडे बोट टवकारले.

नौकांची तोंडे दक्षिणेकडे वळली. सरंसरं पाणी कापीत नौका पुढे सरकू लागल्या. तीन मोठ्या नौका व पंचाऐशी गलबते चालली होती. त्या तीन नौका नागिणींसारख्या तळमळत चालल्या होत्या व ती छोटी गलबते त्यांच्या पिल्लांसारखी आजूबाजूनी धावत होती. महाराजांचा हा पहिलाच जलप्रवास.

वर आकाश, खाली समुद्र व मध्ये महाराज होते. दिवस संपला, तरी प्रवास चालूच होता.

रात्र झाली. गलबतांवरचे कंदील पेटले. वाऱ्यावर कंदील हेलकावत होते. नाखवे गात होते, हसत होते, आरोळ्या देत होते. हा महिना माघाचा होता. शुद्धातील चंद्र आकाशात रांगत होता. समिंदर रुप्याच्या रसासारखा चमकत होता. महाराज बसनूरवर चालले होते. बसनूर अगदी शांतपणे दौलत उशाशी घेऊन झोपले होते.

मराठी आरमार बसनूरच्या जवळ पोहोचले. समुद्रात दावरणाच्या लहानमोठ्या मचव्यांची भीतीने धांदल उडाली. किताऱ्यावरील लोकही सैरावैरा धावत सुटले. मराठी आरमारारवरचे भगवे झेंडे पाहून अनेकांनी ओळखले, मराठ आले. शिवाजी आला.

आरमारी स्वारी

मराठी नौका बसनूरच्या किनाऱ्याला लागल्या. तलवारी उपसून मराठे किनाऱ्याकडे धावत सुटले, आरडाओरडा भयंकर सुरू झाला. महाराज किनाऱ्यावर उतरले. बसनूरची लूट सुरू झाली.

संबंध दिवसभर मराठ्यांनी लूट गोळा करून आरमारावर चढविली आणि जितक्या झपाट्याने ते आले, तितक्याच झपाट्याने लूट घेऊन माघारी फिरले. परत फिरताना महाशिवरात्रीच्या दिवशी महाराज गोकर्ण महाबळेश्वराला उतरले. यथासांग संबंध दिवस महाराजांनी शिव-आराधनेत घालविला. तेथून ते कारवारास आले. विजापूरचा सरदार शेरखान हा महाराजांवर चालून आला, पण उरसातल्या कोंबड्यासारखी शरखानाची महाराजांनी देना उडविली.

ता. १४ मार्च १६६५ ह्या दिवशी पायमागने महाराज भीमगडास पोहोचले व तेथून राजगडावर आले.

याच वेळी मिर्झाराजे दिलेरखानासह पुण्यात येऊन दाखल झाले होते.

० ० ०

किल्ले पुरंदर

मिर्झाराजे व दिलेरखान पुण्यात येऊन दाखल झाले. बऱ्हाणपूर, अहमदनगर, औरंगाबाद व गुलशनाबादच्या मोगली फौजा त्यांनी पुण्यात आपणांपाशी आणवल्या. ह्या क्षितिजापासून त्या क्षितिजापर्यंत फौजच फौज पसरली. महाराजांची सर्व बाजूंनी कोंडी करण्याकरिता दोघेही सरदार प्रत्येक मुद्द्यावर डोकी घासू लागले. त्यांना शिवाजीचे किल्ले जिंकायचे होते, शिवाजीची माणसे जिंकायची होती, शिवाजीची घनदौलत जिंकायची होती आणि खुद्द शिवाजीच जिंकायचा होता. अहोरात्र छावणीत खलबते चालू होती. राहू आणि केतू दख्खनच्या खग्रास ग्रहणाची तयारी करीत होते.

स्वराज्याला वेध लागले होते.

मोगलांच्या छावणीत, महाराजांचा सूड घ्यायला अनेक दिवस टपलेले एक एक असंतुष्ट आत्मे जमा होऊ लागले. जावळीचे वाजी मोरे व अंवाजी मोरे, बेदनूरचा नाईक, अफझुलखानाचा मुलगा फाझल-खान वगैरे भुतावळ आपण होऊन दाखल झाली.

स्वराज्याच्या मुलुखात पुनः मोगली फौजा घुमाकूळ घालू लागल्या. मोक्याच्या जागी पाच-पाच, सात-सात हजार स्वारांचे तळ पडले. अत्यंत जागरूकतेने दोघेही सरदार पावले टाकीत होते.

मिर्झाराजांचा व खानाचा मनसुबा मुकरर झाला. राजांनी आपली मोठीथोरली फौज आपल्या वाकबगार सरदारांच्या हाती देऊन किल्ले कोंडाण्यास वेढा घालण्यासाठी रवाना केली. स्वतः राजे व खान अफाट फौज घेऊन किल्ले पुरंदरच्या रोखाने पुण्याच्या वेशीतून बाहेर पडले. या दिवशी तारीख होती १४ मार्च १६६५. स्वराज्यात ह्या नव्या व अतिप्रचंड संकटाने जनता कावरीबावरी झाली. कोंडाण्यावर फौज चालून येत असल्याची बातमी येऊन पोहोचली. ह्या वेळी खुद्द आईसाहेब व महाराजाचे कबिले कोंडाण्यावर होते. केवढी जोखीम किल्लेदारावर येऊन पडली ! पण तो तिळमात्रही, तसूभरही, अणुमात्रही बावरला नाही. घाबरला नाही. गडावर शिबंदी, उलफाउलाफत आणि बारुदगोळी टंच होती. आईसाहेब गडावर असल्यामुळे प्रत्येक मावळ्याच्या काळजीचा कोट किल्ल्याभोवती उभा राहिला होता. महाराजांच्या एक राणीसाहेब गडावर होत्या. त्यामुळे अधिकच जबाबदारी होती. किल्लेदार समजत होता की, स्वराज्याच्या कुंकवाचा करंडा माझ्या हाती महाराजांनी दिला आहे, जपला पाहिजे.

हे अगदी ठाम भविष्य होते की, मिर्झाराजांचे सरदारच काय, पण सबंध मोगल साम्राज्याची फौज जरी कोंडाण्याला विलगली असती, तरीही ह्या वेळी त्यांना कोंडाणा मिळणे अशक्य होते.

राजे व खान कऱ्हे पठारात घुसले. प्रांत सासवड ओस पडला. सारा मुलूख वेचिराख केलेला राजांनी व खानाने पाहिला. जिकडे तिकडे काळा कोळसा ! गवताची काडीसुद्धा शिल्लक नव्हती. खेडेगावे ओस पडली होती. कणभ्यांत धान्याचा कण नव्हता. गायी, गुरे, शेळ्या, बकऱ्या तर दूर राहो, पण कोंबडीचे अंडेसुद्धा खानाला खायला मिळना.

दिलेरखानाचे डोळे आश्चर्याने मोठे झाले. पुरंदरच्या भोवतालचा हां
मुलूख इतका उजाड ! कोणी केला ?

दुसरे कोण करणार ? पुरंदरच्या किल्लेदाराने केला. शत्रूच्या
हाती एकाही गायीची मान व एकाही बाईचा हात सापडू नये म्हणून
पुरंदरच्या किल्लेदाराने आधीच सारा प्रदेश उजाड करून टाकला.
आपापली धनदौलत घेऊन डोंगर-दऱ्यांत निघून जाण्याची दवंडी त्याने
आधीच पिटविली होती.

मोगल फौज पुरंदरच्या पायथ्यापासून दीड कोस अलीकडे आपल्या
तळ ठोकला. त्यांचे पेशखाने उभे राहिले. गडाच्या पायथ्याशी मोग
लांच्या वैरणीच्या गंजी, तंबू, हत्ती, उंट्यांचे तांडे, घोडेस्वारांचे रिसाले,
तोफखाना, आमदरफतीचे बैल आणि हिरवे झेंडे यांनी गर्दी केली.
दिलेरखानाचा शामियाना उभा राहिला. घोड्यावरून मोठमोठ्याने
हुकूम देत खानाचे सरदार दौडू लागले. घणांच्या घावांनी खणखण
आवाज करीत गुलाम तंबूच्या मेखा ठोकू लागले. पाणी वाहणारे पखाल-
वाले भिस्ती व धान्याच्या गोण्या वाहणारे हबशी, खजिन्याचे पेटारे
दोरखंडांनी बांबूला टांगून डोलीप्रमाणे वाहून नेणारे धिप्पाड मजूर
आणि तेल्यांचे मोठमोठे बुघले घेऊन जाणारे छावणीत दिसू लागले.

मोगलांच्या छावणीतला प्रत्येक माणूस तोंडावर हात ठेवून आणि
भिवया उंच करून, पुढे असलेल्या अजस्र गड पुरंदराकडे चितेने पाहत
होता. पुरंदरच्याच लगत त्याच डोंगराच्या एका शिखरावर दुसरा एक
जबरदस्त किल्ला दिसत होता. ह्याचे नाव वज्रगड. दोन्ही गडांवर
भगवे झेंडे फडफडत होते.

मोगलांची फौज गडाकड येऊ लागल्यावर गडावर मावळ्यांची
धावपळ सुरू झाली होती. दरवाजे बंद झाले होते. गडाचे तटणीस,
कारखानीस, सबनीस जातीने घोड्यांवरून हिंडून हुकूम देत होते.
तोफांचे मोर्चे चढत होते. प्रत्येकजण वरून टवकारून गनिमांची हालचाल
टेहळीत होता. आजपर्यंत आलेल्या संकटाहून हे आजचे संकट फार जबर
होते. जिकडे पाहावे तिकडे घोडेस्वारांच्या फौजा दौडताहेत, सांडणी-
स्वारांचे उंट माना खालीवर करीत छावणीत येताहेत, बैलांच्या पाच-पाच,
दहा-दहा जोड्या लावून मोठमोठ्या तोफांच्या रांगा गडाखाली दाखल

होताहेत-काही तोफा तर इतक्या मीठ्या होत्या की, त्या हत्तीकडूनच ओढण्यात येताहेत, तंबू, राहुट्या, शामियाने उभारले जाताहेत, शेकडो तंबूंचा तो पसारा, कोंबडीच्या अंड्यांची टरफले टाकावी तसा गडावरून दिसत होता.

गडावरून सारे काही दिसत होते, पण अगदी बारीक. एवढे मोठे हत्ती, पण ते गडावरून बागुड्यासारखे दिसत होते. खानाच्या छावणीतून उठणारे शिगकण्यांचे आवाज, रातकिड्यांच्या किरकिरीसारखे उगीच मधूनमधून पुसट एकू येत होते. एवढे अफाट बळ घेऊन खान आला होता, तरी गडावरच्या एकाही गड्याच्या चेहऱ्यावर भीतीची रेघ दिसत नव्हती. ते धिप्पाड बुरूज, ते उंच उंच तट, ते उंच उंच दरवाजे आणि ती साधी-बावळी पण महाइब्लीस माणसे आपल्याच तोऱ्यात गडावरून गंमत पाहत होती.

पुरंदराचे दोन भाग होते. पहिला भाग म्हणजे माची पुरंदर; ह्या माचीतून दुसरा डोंगर चढत गेला होता, त्याचे नाव बालेकिल्ला. बालेकिल्ला तर फारच बळकट. सर्व बाजूंनी ताशीव कडे. वर जायला फक्त एकच वाट. त्याशिवाय इतर बाजूंनी कुणी चढू शकत नव्हते, कुणी उतरू शकत नव्हते. छातीच नव्हती. पावसाळ्याचे पाणीच फक्त त्या कड्यावरून बिनधोक खाली उडी घ्यायचे.

गडाच्या माचीत जायला बिनोचा दरवाजा उभा होता, तर बालेकिल्ल्यात जायला सरदरवाजा होता; पण एकदा हे दरवाजे बंद झाले की, गडाची दातखीळ उचकटणे कठीण. फार बळकट किल्ला. गडासारखा गड पुरंदरच.

बालेकिल्ल्याच्या सरदरवाजावर उंचचउंच अन् खूपच मोठा भगवा झेंडा फडकत होता. ह्या दरवाजावर शेषनास काळीकुट्टू माणसे उघड्या अंगावर घोंगडी टाकून आणि हाती भाले-कुन्हाडी घेऊन गडाखालच्या गनिमाकडे रेड्यासारखी रोखून पाहत होती. अंगावांघ्याने ती लोखंडाची होती. गड, गडावरचा झेंडा आणि गडाच्या गडकऱ्याबद्दल ह्या मंडळींच्या काळजात अपार पिर्ती, भक्ती भरलेली होती. ही मंडळी जातीने महार होती, पुरंदर स्वराज्यात दाखल झाल्यापासून हा दरवाजा आणि हा झेंडा सवाणीच्या कुंकवासारखा ते सांभाळीत होते. जातीने महार होते,

म्हणून त्यांना कुणी हेटाळीत नसे, कुणी फेटाळीत नसे. महाराज गडावर आले की, पहिला जोहार मुजरा त्यांना या मंडळींचा झडत असे. महाराजही त्यांचा मान ठेवीत. त्यांना कधी कुणी 'कारे महारा,' म्हणून हिणवले नाही. सारे म्हणत, 'या नाईक,' 'बसा नाईक,' 'जेवा नाईक.'

तटातटावर असेच काळेशार पोलादी पुतळे गस्त घालताना दिसत होते. त्यात सगळ कोळी आणि रामोशी. पुरंदराची ही लेणी, भूषणे. गड कोळ्यांचा, रामोश्यांचा आणि महारांचाच. मग गडकरी कोणी का असेना ! ह्या तिघांच्या मांडीवर मान ठेवून गडाने क्षोपावे-स्वप्नातही दगा नाही व्हायचा.

गड असा दणकट आणि गडकरी ? काय सांगू त्याची कीर्त ? जणू समशेरीच्या पोटीच जन्माला आला होता.

चंद्रराव मोन्यांशी लढताना जावळीत महाराजांच्या हाती हे समशेरीचे पाते आले. महाराजांनी हाती घेतले. दुधारी ! वाकणार नाही की मोडणार नाही, अशी याची अबनाल तहनाल. मोन्यांच्या नादी लागून हा अर्जुन धर्माच्या विरुद्ध लढत होता. महाराजांनी मायेने त्याचा हात धरला. त्याचे शौर्य पाहून महाराजांनाही अंधेरी आली होती. महाराज खूष झाले अन् त्याला म्हणाले, "शाब्बास ! तुझ्या समशेरीला तुलना नाही, पण हत्यार काटेरी निवडुंगावर चालवायचं, तुळशीच्या रोपट्यावर नाही. हे कार्य एका शिवाजीच्या ऐषारामाकरिता चाललं आहे का ? हे काम विश्वेश्वराचं-रामवरदायिनीचं. ह्यासाठी आम्हाला तू हवास, तू आम्हाला मिळावास एवढ्यासाठी—तुझ्यासाठी कोणापुढेही शेल पसरून जोगवा मागू की, 'एवढा भाऊ आमच्या पदरात टाका !' हे श्रीभवानीचं कार्य ! येणार ना ?" महाराजांनी हसून आर्जवी शब्दांत विचारले.

—आणि त्याने एकदम आपले मस्तक महाराजांच्या पायांवर ठेवले, वाहिले ! महाराज प्रसन्न हसले आणि त्याच्या खांद्यावर हात ठेवून म्हणाले, "तुझी कीर्ती डंक्यावर चढवू."

त्याचे नाव मुरारबाजी देशपांडे. मोन्यांची जावळी सोडून तो स्वराज्यात दाखल झाला. महाराजांनी हा हिरा कोंदणात बसविला.

पुरंदरच्या किल्लेदारीची शेला-समशेर मुरारबाजीच्या कमरेत महाराजांनी बांधली. त्याच्या जीवनाचा ओघ शिवगंगेत सामील झाला.

—मुरारबाजी ह्या वेळी किल्ल्यावर उभा होता. दरडीवरती दरड, कड्यावरती कडे, त्याच्यावरती कपार, कपारीला धार, धारेवरती कोट, कोटाच्या आत माची, माचीच्या आत बालेकिल्ला, बालेकिल्ल्याला चोवीस बुरुज, चोवीस बुरुजात शेंदऱ्या बुरुज, बुरुज टेकला होता आभाळाला, आभाळात भिरभिरत होती करडी धार अन् त्या बुरुजावर उभा होता किल्लेदार ! घारीच्या इतक्याच करड्या नजरेने तो गडाच्या पायथ्याशी पसरलेली दिलेरखानाची फौज निरखीत होता. त्याच्या पायाखाली तोफ अन् हाताखाली बुरुजाचा तट दबत होता. सबंध दिवसभर खानाच्या छावणीची मांडामांड चालली होती. आता ह्याच्याशी कसा कसा झुंजू, याचा विचार मुरारबाजीच्या डोक्यात खेळत होता. बुद्धीबळाचा डाव त्याच्यापुढे होता. उंट, हत्ती, घोडे, प्यादे सरकत होते. तो दिवस तसाच मावळला.

रात्री गडावरून खानाची छावणी दिसत नव्हती. फक्त पेटलेल्या मशाली लुकलुकताना दिसत होत्या. ते तेजाचे ठिपके इकडून तिकडे हलतानाही दिसत होते. गडद अंधारात ही मशालींची चमचम कार्तिकी पौर्णिमेच्या रात्री द्रोणात घालून नदीत सोडलेल्या दिव्यांसारखी दिसत होती. गड मात्र काळी घोंगडी पांघरून बसला होता. पुरंदरच्या सांगाती पुरंदरचा घाकटा भाऊ बसला होता. त्याचे नावे वज्रगड. पुरंदरपेक्षा वज्रगडाची उंची थोडी कमी होती. म्हणजे असे की, वज्रगडाचे डोके पुरंदरच्या कानाला लागत होते. पण वज्रगडही पुरंदराइतकाच पिळाचा. पुरंदरावर मुरारबाजी होता, तसेच वज्रगडावर दोन सखे भाऊ किल्ल्याची राखण करीत होते. थोरल्याचे नाव यशवंतराव बुवाजी प्रभू अन् घाकट्याचे नाव बाबाजी बुवाजी प्रभू. पुरंदरच्या कंद कड्यावरून तोंडात बोट घालून फुंकलेली शीळ वज्रगडच्या दरवाज्यात ऐकू जात होती. बस ! इतकेच दोघांतील अंतर. रात्री एकमेक गड एकमेकांस चुडी पेटवून खुणा करीत.

दुसरा दिवस उजाडला. खानाच्या छावणीत गडाला वेढा घालण्याची तयारी जोरात चाललेली होती. खान स्वतः हत्तीवर बसून हिंडत होता.

मिर्झाराजे पायथ्यापासून दीड कोस लांब होते. ते तेथून राज-कारण करीत होते. कोंडाण्याला वेढा पडलाच होता. राजे तसे फार धार्मिकही होते. रोज जपजाप्य, व्रतवैकल्ये आवर्जून करीत. शिवाजी-विरुद्ध आपली स्वारी फत्ते व्हावी म्हणून राजांनी कोर्टिलिंगार्चन सुरु केले होते. बगळामुखी देवीची आराधना मांडली होती. शंकरावर संतत धार धरली होती. शिवाचा विध्वंस करण्यासाठी ते शिवाची आराधना करीत होते.

मुरारबाजीचे हेर मोगल येण्याच्या आधीपासून गडाखाली सर्वत्र पसरलेले होते.

दिव्याच्या घाटाखालून जवळजवळ हजार उंटांचा काफिला गडा-कडे निघाला होता. तो दरमजल करीत खानाच्या छावणीत येऊन दाखल झाला. ह्या उंटांवर तोफखान्याची निव्वळ दारू लादली होती. छावणीच्या बाहेर ही दारूची पोती रचण्यात आली. ह्या बाजूस खानाने राबता बंद केला. पहारे बसविले आणि मशाली वगैरे ह्या बाजूस अजिबात न आणण्याची ताकीद त्याने दिली. एवढा मोठा प्रचंड दारू-गोळा गडावर पाखडण्यासाठी खानाने आणला.

खारीसारखे टक्मक् टक्मक् टुकटुक टेहळणारे मराठी हेर मिचमिच डोळे मिचकावीत तुरुतुरु टुण्टुण उड्या टाकीत गडाच्या चोर-वाटेने गडावर धावले. मुरारबाजी नव्या बातम्यांची वाट पाहतच होता. अजून त्याने खानाला काहीच पाहुणचार केला नव्हता. मुरारबाजी सदरेवर बसला होता.

मागे पाहत-पुढे पाहत हेर गडावर आले. सबनीस, कारखानीस यांच्याशी बोलत मुरारबाजी खलबत करतोय तोच हेर आले. उत्सुकतेने सर्वांच्या माना पुढे झुकल्या. हेरांनी कुचकुच कुजबुज कानात केली. मुरारबाजी उठला. भराभरा शेंदऱ्या बुरुजावर आला. सबनीस वगैरे हेरांसह लग्बगा मागोमाग गेले. तटावरून रोखून साऱ्यांनी पाहिले. हेरांनी बोट दाखविले. लांब लांब लांब, काळ्या काळ्या उंच ढिगाभोवती नखानखाएवढी मोगलांची माणसे पहारा करीत होती. मुरारबाजीच्या डोक्यात चकमक उडाली. ठिणगी उतरली. तडक माघारा सदरेवर आला. सांज व्हायला दोन घटका धीर होता. त्याने

माचीवरल्या चार तगड्या ताठ पोराना बोलावून घेतले. पोरे उड्या मारीत आली. किल्लेदाराला मुजरा करू लागली. किल्लेदाराने हळू हळू म्हटले, घाईघाईत म्हटले, “ या या पोरानो, कानांतली गोष्ट ! जवळ या. ”

अन् किल्लेदाराने पोरान्या कानात मंत्र टाकला. कानमंत्राने खोडकर पोरे फुरफुरली. आधीच उल्हास अन् त्यातून होळीचा हा फाल्गुन मास !

“ कानातली गोष्ट काळजात ठेवा. आजची रात तुमची. ” किल्लेदार बोलला.

“ धनी, तुम्ही प्याहार बगा. शेंदऱ्या बुरजावरून खानाची चिलीम अशी अलगद शिलगावून येतो. ”

“ शाबास रे माझ्या गडाच्या गडकऱ्यांनो ! घ्या खंडोबाचं नाव अन् झाडा चकमक ! न बोलता न दिसता काम करा ! ”

“ धनी, त्याची चिंता नगा करू. कानातली गोष्ट नि कानात बोटं ! तोंड न उघडता चावा घेतो खानाचा ! ”

“ जय मल्हार ! ”

पोरे वानरांसारखी उड्या मारीत तयारी करायला गेली. रात्र झाली. मध्यरात्र झाली. मध्यरात्र उलटली. अन् पोरं मुरारबाजीपुढे येऊन उभी राहिली. काळी काळी शार अंगे त्यांची. अंधारात मिसळून गेली होती. किल्लेदाराने पाठी थोपटल्या. बिनीच्या दरवाज्याची दिंडी उघडली आणि ही ऊदमांजरे बाहेर पडली. क्षणात दिसेनाशी झाली.

मुरारबाजी बालेकिल्ल्यावर आला. तटावरून टक लावून पाहत राहिला. काळ्याभोर अंधारात फक्त खालच्या छावणीतल्या दिवट्या काळ्या शेल्यावरच्या ठिपक्यांसारख्या चमकत होत्या.

जिकडेतिकडे सामसूम होती. गस्तीचे लोक छावणीत गस्त घालीत होते.

तास गेला, दीड तास गेला. मुरारबाजीची आणि गडाच्या कारभान्यांची आतुरता क्षणाक्षणाला वाढत गेली. एवढ्यात लांब लांब, तिकडे दारूच्या ढिगाऱ्याच्या बाजूला, चिलीम फुंकावी तसा, अगदी अर्ध्या करंगळीएवढा जाळ चमकला अन् एकदम तो जाळ जो सर्रर्रर्रकन् उडाला तो आकाशीचा तारा तुटल्यागत दारूच्या कोठारावर जाऊन पडला पडला पडला !

घडाड् घाड् घाड् घाड् घाड घाडडाडा !

आकाश फाटले. जमीन फाटली. वज्रगड, पुरंदर गदगदा हादरले. दहा सूर्य एकदम उगवल्यासारखा लख लखलखाट झाला. उभे कन्हे-पठार एकच क्षण उजळून निघाले. कान फुटले. बहिऱ्यांच्याही कान-ठळ्या बसल्या. डोळे दिपले. अंधारी आली. सांदीसापटीला बसलेली पाखरे फडफडून उडाली. खंडोगणती दारूगोळा एकदम पेटला. खानाचे असंख्य लोक कागदाच्या चिंध्या उडाव्यात तसे आकाशात उडाले. भयंकर कल्लोळ उडाला. कोणाचे कोणाला ऐकू येईना. छावणीतले लोक वेड्यासारखे सैरावैरा धावत सुटले. दारूचा खकाणा दाही दिशात भरला. एवढा घडाका जन्मात कुणी पाहिला वा ऐकला नव्हता. पाच कोसांवरचे लोक दचकून जागे झाले. खान भयंकर संतापला. दारू-खान्याच्या गाफील पहारेकऱ्यांना खाऊ का गिळू असे त्याला झाले, पण ते विचारे केव्हाच त्याच्या नकळतच चिंधड्या होऊन आकाशात उडाले होते. आता रागवायचे तरी कोणावर ? तो ओरडत होता, पण कान-ठळ्यांमुळे शंख केला, तरी कोणाला काही ऐकूच येत नव्हते. जो तो तकनि ऐकत होता. खानाला कळून चुकले की, हा सारा दगाबाज शिवाजीच्या मराठ्यांचा प्रताप ! चिमूटभरसुद्धा दारू शिल्लक राहिली नाही. असंख्य लोक भरिताच्या वांग्यासारखे भाजून निघाले होते. तोंडे काळी ठिक्कर पडली होती. ओळखणे मुश्कील. हजारो रुपयांचा दारू-गोळा एकदम खलास झाला. मिर्झाराजांची छावणी दूर होती. तेथे कोणी मेलेबिले नाही. फक्त सर्वांची झोपमोड झाली.

खानाची चिलीम पेटली. पहिलेच मानाचे शेलापागोटे खानाला मुरारबाजीने हे असे दिले, पोरे हसत-खिदळत गडावर आली. गडावरून हा आगीचा भडका फारच रम्य दिसला, मुरारबाजी खूष होऊन गेला, हसत हसत त्याने त्यांच्या पाठी थोपटल्या.

दुसऱ्या दिवशी खान संतापून डोळे लाल करून किल्ल्याकडे पाहत होता. एकदम मूठीत पकडून सबंध गड गिळून टाकावा, असे त्याला वाटत होते, पण लहान तोंडी हा फार मोठा घास होत होता !

० ० ०

चिडलेल्या दिलेरखानाने लगेच पुरंदरला आणि वज्रगडला कडक मोर्चे लावले. बांदलवाडी, बहिरवाडी, चिन्हेवाडी, काळदरी, केतकवळ वगैरे बाजूंनाही फौजा रवाना केल्या. नवा दारुगोळा आणण्यासाठी पुष्टरपागा पाठविली.

महाराजांना राजगडावर मुरारबाजीने खानाची सलामीलाच दाणा-दाण उडविल्याची हकीकत समजली. त्यांना मोठेच कौतुक वाटले. तरीही मिर्झाराजांनी व खानाने मांडलेला हा मुकाबला महाराजांना बेचैन करित होता. कोंडाण्याला वेढा पडला होता. फैरी झडत होत्या. मिर्झाराजांशी कोणते राजकारण खेळावे, ह्या विचारात महाराज अहोरात्र व्यग्र होते.

दिलेरखानाचे हशम धीर धरून दबत दबत गडावर सरकू लागले. मुरारबाजी पुरंदरावर व यशवंतराव आणि बाबाजी वज्रगडावर अत्यंत सावध होते. गडाची शिबंदी किल्लेदारांहूनही खबरदार होती. तट-बुरुजांना असलेल्या जंग्यांतून बरकंदाज मावळे बंदुका घालून नेम धरून बसले होते. बंदुकांची तोंडे काळ्या जहर नागिणीसारखी बाहेर डोकावत होती. तिरंदाज तटाआड लपलेले होते. बरकंदाजांच्या टप्प्यात खानाची फौज आली आणि—आणि—एकदम सड् सड् सड् सड—वरून गोळ्या सुटल्या. तटावर लोकांच्या आरोळ्या उठत होत्या : ' हा बघ मारला, ' ' हा बघ टिपला, ' ' पठुचा शाबास ' , ' चल, ठास दुसरा बार, ' ' आता हा रानडुक्कर माझाच, ' ' मुडदा, ' ' लागलंच निशाण ' , ' तोफ डाग. '

गोळी लागली की, खानाचे हशम जखमी होऊन डोंगराच्या उतारावरून गडगडत होते. ' या खुदा ' अशी आरोळी उमटते आणि तो सैनिक जखमेवर हात ठेवून खाली कोसळे. अशी शेकडोंची गत झाली. खानाने चौफेर चढविलेला पहिला हल्ला किल्लेवाल्यांनी मारून काढला. खानाने संतापाने आपल्याच कानशिलावर मुठी आपटल्या.

पुरंदरावर मुरारबाजी आणि वज्रगडावर यशवंतराव व बाबाजी आपल्या बरकंदाजांवर शाबासकी उधळित होते. ' जय मल्हार 'चा

घोष चालला होता. खानाच्या छावणीत नवा दारूगोळा येऊन दाखल झाला. त्याच्यां तोफा-बंदुकांची पोटे भरली. कालपर्यंत उपासमार होती. आता मात्र खालून गडावर धडाका सुरू झाला. वरूनही तितकेच तोडीस तोडं सवाल जबाब सुरू झाले. दारूचा धूर हवेत तरंगत होता. पुरंदरला चोरवाटा होत्या. दारूगोळा आणि रसद महाराजांकडून रात्री बेरात्री वर खाना होत होती.

कोकणातल्या पावसाळ्यासारखा अहोरात्र गोळ्यांचा पाऊस पडत होता. एक आठवडा उलटला, दोन आठवडे उलटले, संबंध महिना उलटला, तरीही दोन्हीही गडांना धक्कासुद्धा लागला नव्हता. दोन्हीही गड गेंड्यासारखे शिंग रोखून खानापुढ उभे होते.

एप्रिल उजाडला. आता मात्र खानाचे डोके भडकले. सर्व उपाय करूनही गडाला वर्मी घाव लागेना. दिल्लीहून औरंगजेबाचे खलिते यायला लागले—काय काय जिकले ? शिवाजी कबजात केव्हा येणार ?

शिवाजी राहिला मृगजळांच्या पैलतीरावर. महिनाभर झुंजलो, डोंगराएवढा दारूगोळा ढगात गेला, तरी ह्या किल्ल्याची माझ्या भीतीने पापणीही हलेना. काय करावे ? खानाची अक्कल गुंग झाली. फक्त समाधान एवढेच की, मिर्झाराजांच्या फौजेलाही कोंडाण्यावर अद्याप काडीइतकेही यश आले नव्हते !

एप्रिलचा दुसरा आठवडा सुरू झाला आणि चिडलेल्या खानाने पडेल ती किंमत देऊन निकराचा हल्ला चढविण्याचा निश्चय केला. खानाने आपले सरदार शामियान्यात बोलाविले आणि तो खूपच आवेशाने चिडून त्यांच्यापुढे बोलला. आपण येथे काय नुसते तोफाचे भुईनळे उडवायला आलो आहोत ? तवारीखतवीस. आपल्याबद्दल काय लिहून ठेवतील ? किल्ला घेतला गेलाच पाहिजे.

इतकेच नव्हे तर, “ किलेपर कबजा किये बगैर मैं सरपर किमाँश न रखूंगा. ” अशी प्रतिज्ञा करून खानाने आपले शिरोभूषणही काढून टाकले.

खानाच्या प्रतिज्ञेमुळे मोगली फौज चेतली. मोगलांच्या हल्ल्याची तयारी झाली आणि एकदम सर्व बाजूंनी मोगल चालून गेले. जातीने खान आघाडीवर होता. गनिमांचा आवेश आज खरोखर भयंकर होता.

वास्तविक खानाच्या फौजेच्या मानाने गडावरची फौज चिमूटभर होती. खानाची पंचवीस हजार, वज्रगडची तीनशे आणि पुरंदरची दीड हजार. हे विषमद्वंद्व होते.

मोगलांचा हल्ला गडावर येताच गडवाल्यांनी प्रतिकार केला, तोही भयंकरच होता. मोगल ओरडत होते. खालून गोळ्या झाडीत होते. असंख्य लोक मरत होते. जखमी होत होते. तरी कुणी हटत नव्हते. निकराच्या निर्धाराने ते पडेल ती किंमत देऊन वर चढत होते. मराठ्यांना बंदुका आणि तोफांचे बार ठासायला जेवढा वेळ लागत होता तेवढेच आपले मरण पुढे ढकललेले आहे; तेवढ्यात दहा-बारा पावले डोंगर आक्रमला पाहिज, अशा निर्धाराने मोगल लढत होते. गनीम इतक्या वेगाने, निश्चयाने आणि एकवटून चालून येत आहे, हे पाहून मुरारबाजीच्या जिवाची तगमग उडाली. आपले लोक शर्थ करीत असूनही खालच्या लोकांना साफ हुसकून लावायला संख्येने अपुरे पडत आहेत, असे त्याला दिसले. शत्रूपैकी मरणारे मरत होते, पण जे जिवंत होते ते अफाट होते. हिरवा झेंडा वर वर चढत होता.

वज्रगडावरची ती दोन भावंडे असेच जिवाचे रान करीत होती. त्यांचे लोक तर फारच कमी-फक्त तीनशे ! नव्या नव्या मोगल तुकड्या खालून वर येत होत्या. मदतीच्या आशेने दोघांनीही तटावरून पुरंदराकडे पाहिले, तो मुंगळ्यासारखी फौज पुरंदरला विलगली होती. पुरंदरच्या रक्षणालाच पुरंदरची फौज कमी पडत होती, मग मदतीस कोठून येणार ? दोघाही भावंडांचे चेहरे चित्ताक्रांत झाले.

वज्रगडच्या दरवाजापासून अवघ्या शंभर पावलांवर गनीम येऊन ठेपला. हिरव्या झेंड्याची सावली गडावर पडू लागली. वज्रगडाला पान लागले. दरवाजावरचा भगवा झेंडा तगमगू लागला. यशवंतराव व बाबाजी आपल्या लोकांना उधाण देत तटावरून धावत होते. गडाच्या काळजीने त्यांची निधडी छाताडे घडघडत होती. कासावीस होऊन ते तटाखाली डोकावीत. शत्रू जास्तच जवळ आलेला दिसे. ते ओरओरडून मावळ्यांना चेतवीत होते.

गनीम दरवाजाशी भिडला. भयंकर ओरडा ऐकू येत होता. दरवाजावर धडका बसू लागल्या. बाहेरून बुरुजाला शिड्या लागल्या.

भाले घेऊन दोघे भाऊं घावले. शिड्यांवरून चढून येणारांना त्यांनी भोसकून मारले. खालून गोळ्या सुटत होत्या. त्यांना पर्वा नव्हती. त्यांच्या कानांजवळून गोळ्या सूं सूं करीत जात होत्या. जणू मृत्यूची फुंकर ! एवढ्यात दुसऱ्या बाजूला शिड्या लागल्या. लोक वर चढले. पहार कैचीत घालून घोंडा उलथावा तशा भाल्याने मराठ्यांनी शिड्या उलथविल्या. शेवटच्या पायरीपर्यंत येऊन पोहोचलेले उंच शिड्यांवरचे पठाण शिडीसकट ढकलले गेले आणि भयंकर किकाळ्या फोडीत उंच कड्यावरून खोल दरीत कोसळले.

मुरारबाजीला वज्रगडची ही स्थिती दिसत होती, पण तळमळ्या-खेरीज त्याला काहीच करता येईना, कारण पुरंदरच्या माचीपर्यंत मोगल येऊन ठेपले होते. जर वज्रगडच्या मदतीला जावे, तर पुरंदरात मोगल घुसतील आणि वज्रगडही वाचणार नाही अन् पुरंदरही राखला जाणार नाही, हे स्पष्ट दिसत होते. त्याने दुःखी काळजाने आगीत सापडलेल्या वज्रगडाकडे पाहून डोळे मिटून घेतले.

वज्रगडाच्या तटावर मोगल चढले. महाराजांनी विश्वासाने आपल्या हाती दिलेली गडाची किल्ली आपल्या हातून जाते आहे, हे पाहून ते दोघे भाऊ करचळून गेले. मोगलांचा विजयी आक्रोश, बंदुकांचे आवाज आणि बाहेर दिसणारे मोगली निशाण त्या भावंडांचे प्राण पोखरीत होते. अनेक बाजूनी वैरी तटावर चढला.

दोघांनी त्या घावपळीत एकमेकांकडे पाहिले. हृदयाचे निरोप डोळ्यांनी सांगितले.

“ जय मल्हार ! हर हर हर हर—”

“ महादे S S व S ! ” गडावरच्या सर्व मर्दांच्या तलवारी, भाले पट्टे बेभान होऊन फिरू लागले. आतले तीनशे मराठे आणि एकाच आईच्या पोटची ती दोन मुले यशकुंडाच्या स्थंडिलावर आत उडी घेण्याकरिता उभी होती. ज्वाळा भडकत होत्या. किल्ल्यात घुमश्चक्री माजली. दरवाजा घडाडकन् उघडला गेला. मोगल आत घुसले. यशवंतराव व बाबाजी तोफेच्या गोळ्यासारखे भयंकर गर्जत गनिमावर तुटून पडले. भयंकर लढाई पेटली. भगव्या झेंड्यावर दाटी उडाली, ‘ मारा, कापा ’ म्हणून ओरडत दोघेही भाऊ मोगलांना उडवीत होते

एवढ्यात खसकन् एका भावाच्या देखत दुसऱ्या भावाच्या छाताडात हातभर हत्यार घुसले. यमाचेही काळीज हलविणारी किकाळी यशवंतरावाने मारली. त्याची ढाल तलवार गळून पडली.

कडाडकन् भगव्या झेंड्याचा खांब मोडला. अखेरची तडफड करीत झेंडा कड्यावरून कोसळला. मोगलांनी विजयाच्या आरोळ्या मारल्या. बाबाजीला ते पाहावेना. भाल्यांचे हजार फाळ सर्व शरीरात एकदम घुसले असते, तर तो हसला असता, पण झेंडा गेलेला त्याला पाहावेना. एवढ्यात त्याच्या मानेवर खचकन् वार बसला आणि मृत्यूने त्याला एकदम कुशीत घेतले. ३० मार्चपासून १४ एप्रिलपर्यंत अहोरात्र वज्रगडच्या स्वातंत्र्यासाठी राबलेली ती दोन भावंडे आणि गडावरचे एकूण एक मराठे लढत लढत मृत्यूच्या स्वाधीन झाले. एकानेही शरणागती पत्करली नाही. सगळे गेले. ह्या दिवशी तारीख होती १४ एप्रिल १६६५.

वज्रगडावर हिरवा चांदतारा फडकू लागला.

० ० ०

मुरारबाजी

पुरंदरावरून उघड्या डोळ्यांनी मुरारबाजीला वज्रगडचे मरण पाहावे लागले. मार्चपर्यंत येऊन ठेपलेल्या मोगलांना चिवट प्रतिकाराने त्याने रोखून धरले, पण त्याला सारखी यशवंतराव व बाबाजीची आठवण होऊ लागली.

दिलेरखानाची मात्र कळी खुलली. तो वज्रगडावर गेला. तेथून पुरंदरची शिकार करण्याचा विचार करून त्याने तेथे तोफा व दारूगोळा चढविला. आता मुरारबाजीचे काम अवघड झाले. शेजारच्या वज्रगडावरून मार्चवर तोफा धडकणार होत्या. शिवाय खालून मार्चवर हल्ला होणार हेही स्पष्ट होते.

तसेच झाले. खानाने तोफा डागल्या. शिवाय खालून मोगली फौज पुरंदरवर चालून निघाली. पूर्वांगाने वज्रगडाच्या डोंगरावरून आणि सर्वांगाने खालून पुरंदरावर मारा सुरू झाला. मृत्यूला हुलकावण्या देत देत कोळी व रामोशी लढू लागले. माचीतल्या बालेकिल्ल्याचा मात्र अद्याप ओरखडाही निघाला नव्हता.

असा दुहेरी हल्ला होत असूनही मुरारबाजीने चार दिवसपर्यंत मोगलांना थोडीसुद्धा दाद दिली नाही. पाचव्या दिवशी दिलेरखानाने एकवटून माचीवर हल्ला चढविला. हा मात्र भयंकर होता. त्या रात्री राखणे कठीण आहे असे पाहून मुरारबाजीने आपल्या सर्व लोकांना बालेकिल्ल्यावर जाण्याचा हुकूम दिला व स्वतः तोही गेला.

माचीत मोगल घुसले. मुरारबाजीचे मस्तक अक्षरशः भणाणून गेले होते. तो अतोनात चिडला होता. ह्या वेळी खान पुरंदरच्या खाली छावणीत होता. माचीवर हिरवे निशाण फडकलेले दिसताच तो आनंदाने बेहोष झाला. आता राहिला फक्त पुरंदरचा बालेकिल्ला. खान नव्या हल्ल्याची तयारी करू लागला.

मुरारबाजीने एक भयंकर बेत योजला. खाली माचीवर मोगल फौज इतस्ततः विखुरली होती. तेथे असलेल्या घरांत आणि सरकारी इमारतीत लूट करण्याकरिता मोगल घुसत होते. मुरारबाजीने वरून ते पाहिले. त्याने आपल्या सैन्यापैकी पाचशे वीरांना घेतले आणि बालेकिल्ल्यावरून खाली थेट मोगलांवर हल्ला करण्याचा आपला बेत जाहीर केला. बाकीच्यांना अन् सर्वांनाच तो म्हणाला, “ माझ्या भावांनो, वज्रगड लढता लढता गेला. पडले ते अढळपदी गेले. आपला पुरंदर आपल्या जिवंतपणी खानाला मिळू द्यायचा नाही. आपण महाराजांची माणसे आहोत. वज्रगड सगळे मरेपर्यंत लढला. पुरंदरही लढेल ! तुम्ही सगळेच किल्लेदार—” आणि मुरारबाजीने प्रचंड रणगर्जना केली. ‘ हरहर महादेव ! ’ ह्या घोषणेने पुरंदरची काळदरी घुमली. माचीवरच्या मोगलांवर बालेकिल्ल्यावरून बंदुकांच्या भयंकर फेरी सणाणू लागल्या. मोगल गाफीलपणे माचीवर लुटालुट करीत होते. हा आकस्मिक पाऊस सुरू होताच त्यांची धावपळ उडाली.

“ दरवाजे उघडा, उतरा खाली, कापून काढा सारा गनीम ! सोडू नका दुष्मनांना ! जय मल्हार ! जय मल्हार ! जय मल्हार ! ” मुरारबाजीने भयंकर आवेशाने आपल्या लोकांस हुकूम सोडला. बाले-किल्ल्याचा दरवाजा घडाडकन उघडला गेला आणि ‘ जय मल्हार ’चा जयघोष करीत मुरारबाजी दरवाज्यातून चित्यासारख्या ताडताड उड्या टाकीत बाहेर पडला. त्याच्या मागोमाग पाचशे वीर तितक्याच आवेशाने गर्जत घावत निघाले. पाण्याचा लोट जणू खळाळून निघाला.

माचीवरच्या मोक्यात मोगलांवर मुरारबाजीने राक्षसी हल्ला चढविला. भुकेलेल्या पाचशेएक सिंहाच्या तडाख्यात मेंढरांचा कळप सांपडला. मुरारबाजी खचाखच कत्तल उडवीत होता. वज्रगडच्या सूडाने तो भडकला होता. त्याच्या तडाख्यात आला तो तो चिरफाकळ्या होऊन मेलाच. त्याचा अवतार महाभयंकर रुद्रासारखा दिसत होता. मोगली माणूस दिसेल तेथे दात-ओठ खात उड्या टाकीत टाकीत जाऊन तो त्याचे तुकडे तुकडे उडवीत होता आणि इतर पाचशे सैनिकही तसेच. एवढ्या भयंकर कष्टाने माचीत घुसलेले मोगल मुरारबाजीचा तो भयानक अवतार पाहून भिऊन वाट फुटेल तिकडे मोक्यात पळत सुटले. पळत्यांना मराठे पाठलाग करकळून बकन्यासारखे छाटीत होते. प्राणांतिक आरोळ्यांनी माची थरथरली. जिवाच्या भयाने किकाळ्या फोडीत मोगल घावत होते आणि मुरारबाजी त्यांना गाठगाठून तोडीत होता. माची रिकामी झाली. चढलेला हिरवा झेंडा गडाखाली भिरकावला गेला. बिनी दरवाजावर भगवा झेंडा फडफडू लागला. भयंकर ओरडत पठाण जीव घेऊन पळत सुटले होते. मुरारबाजीच्या अंगात महिषासुरमर्दिनी आणि कालभैरव एकदमच जणू संचारले होते. त्याला आवरणे आता अशक्य होते. यशवंतराव आणि बाबाजीला मारणारे हेच, हेच, हेच ते मोगल ! “ कापा, तोडा, मुडदे पाडा, सोडू नका हरामजाद्यांना ! ” असे ओरडत मुरारबाजी मोगलांचा पाठलाग करीत बिनी दरवाजातून तलवार उगारून घावत सुटला. मागोमाग त्याचे पाचशे मराठे. ‘ हरहर महादेव ! जय भवानी ! जय मल्हार ! ’

पाचशे तलवार दुष्मनांच्या मानेचा वेध घेत घेत गडावरून घावत सुटली. मोगल पुढे आणि मुरारबाजी मागे ! शिवाय पाचशे ! गडाच्या

उतारावरून घावताना मोगल ठेचाळत, टकरा खात पडत होते. कोलांटघा खात गडगडत होते. मरणाच्या भयाने किकाळघा फोडीत होते; तेवढ्यात मागून पाठलाग करीत येणाऱ्या तलवारीची पाती खचाखच मानेवर आदळत होती. मुंडकी गडगडत डोंगरावरून पळत होती. जास्वंदीच्या फुलांसारखी पुरंदरच्या डोंगरावर रक्ताळलेली प्रेते पडली होती.

अशी तुफानी कत्तल करीत मुरारबाजी डोंगरांवरून उडघा टाकीत गडाच्या पायथ्याशी आला. तो बेभान होऊन घावतच होता. भिवया वर चढल्या होत्या. तलवार रक्ताने निथळत होती. दात-ओठ खात घावता घावता तो बळी शोधीत होता. दिसेल तो गनीम मारीत होता. खानाच्या प्रचंड छावणीत तो बेधडक, बिनदिवकत, बेफाम, बहोश होऊन बाणासारखा घुसला. त्याच्यामागोमाग पांचशे मराठे घुसले. छावणीत त्याने सपाटघाने मोगलांची चौफेर कापाकाप सुरू केली. मोगल बेसावध होते. जो तो आपापल्या तंद्रीत छावणीत वावरत होता. आरडाओरड व जीव बचावण्यासाठी घावाघाव सुरू झाली. ज्यांना ज्यांना मुरारबाजी दिसला त्यांना मरण दिसले. तो दिसतच होता भयंकर उग्र ! रक्ताने तो भिजला होता. त्याचे लालबुंद डोळे विस्फारलेले होते. संतापाने बिलगलेल्या ओठांच्या फटीतून कडकडून आवळलेले दात दिसत होते. जणू त्यातून अग्नीच्या ज्वाळा बाहेर पडत होत्या. त्याच्या तडाख्यात सापडलेल्यांना एका घावात मरण येत होते. तो मोठघाने ओरडत होता. त्याचे डोळे भिरभिरत होते. तेथे भक्ष्यांना तोटा नव्हता. लोक घाबरून जीव बचावण्यासाठी पिसाटासारखे घावत सुटले होते.

नरसिंहावतार ! आयाळ पिजारून, जीभ लळाळीत, पंजे विस्फारून, गजंता करीत हा नरसिंह खानाच्या खास छावणीत थैमान घालीत होता. शेकडो माणसे मेली. प्रत्येक क्षणाला शेकड्यांनी मुडदे पडत होते. त्यांच्या किकाळघा भयंकर होत्या. गडावरून कोसळलेला हा कडा बळी घेत घत, तांडव करीत करीत दिलेरखानाच्या खास तंबूकड घावत सुटला. खानाच्या कानांवर छावणीतला भीषण ओरडा गेला. 'मुरारबाजी आला, किल्लेदार आला, मराठे आले, आले ! पळा ! दौडा !' ह्याही आरोळ्या गेल्या. खानाच्या भोवती हजारो हशम उभे होते. खानाचा हत्ती नजीक तयार होता. लोकांच्या किकाळघा ज्यांनी ऐकल्या

त्यांच्या जिभा भीतीने टाळ्यांला चिकटल्या. पाय लटलट कापू लागले. हा अकस्मात् उडालेला गोंधळ पाहून खान बावचळून गेला, लोक तंबू-तंबूतून सैरावैरा धावत, ओरडत होते. खान लगेच हत्तीवर चढला. त्याने आपल्या फौजेला मराठ्यांना घेरण्याचा हुकूम केला, एवढ्यात—

लांबून रक्ताळलेली तलवार उंच उंच पाजळीत चवताळलेला मुरारबाजी ताडताड झेपा टाकीत येताना दिलेरला दिसला. त्याच्या मागोमाग तंबूच्या आगून-मागून चित्याप्रमाणे बेफाम झालेले शेकडो मराठे धावत येताना त्याला दिसले. त्याची छाती भयाने उडू लागली. मूठी आवळून तो मोठ्याने ओरडला—

“ अमी S S S र ! शैतान आ गया ! काटो, मारो, कत्ले आम करो ! ”

एकदम हजारो पठाण आणि अरब तलवारी उपसून मुरारबाजीवर धावले. तरीही तो धावत येतच होता. मुरारबाजी अक्षरशः देहभान विसरला होता. वज्रगडचा सूड मुरारबाजीच्या रूपाने तांडव करीत होता. सपासप तलवार फिरवीत तो पठाणांत घुसला. मुरार एकटा, त्याच्यावर तुटून पडले शेकडो. इतर पाचशे मराठे आणि पठाणी फौज ह्यांचीही ‘ न भूतो न भविष्यति ’ अशी रणधुमाळी माजली. मुरारबाजीची तलवार कोणाच्या छातीत, कोणाच्या मानेत, तर कोणाच्या पोटात घुसत होती. एकदा घुसलेले ते दूधारी पाते जीव वसूल करूनच बाहेर पडत होते. मराठे पाचशेच होते, पण त्यांनी मोगलांची दाणादाण उडवून दिली. पहिल्या दिवशी उडालेला दारूचा भडका खानाला मुरारबाजीच्या या ज्वालामुखीपुढे फिका वाटला.

मराठ्यांचीही मुंडकी उडत होती. शक्तिसर्वस्व पणाला लावून पठाण मराठ्यांवर हल्ला चढवीत होते. कमाल होती मुरारबाजीची ! शत्रूच्या प्रचंड गराडघात एकटा लढतो ! तीनशेच्यावर मराठे ठार झाले होते. तरीही बाकीचे लढत होते. तीनशेंनी मरेमरेतो पुरेपूर वसुली केली होती.

मुरारबाजीचे ते अद्वितीय शौर्य पाहून खानाने अक्षरशः तोंडात बोटे घातली. तोबा ! हा केवळ शैतान ! ही शिवाजीची माणसे अशी, तर मग शिवाजी कसा ? वज्रगडावरचे ते दोघेही भाई भाई असेच.

मुरारबाजीची बहादुरी पाहून खान दिपला. तो हत्तीवरून आतापर्यंत मराठ्यांवर बाण सोडीत होता व आपल्या लोकांनाही जोश देत होता. एवढ्यात त्याच्या मनात काय आले कोण जाणे ! तो हत्तीवरच हौद्याच्या कठड्यावर पाय ठेवून उभा राहिला व खूप मोठ्याने ओरडला. “ ठैरो s ! पीछे हटो ! हट जाओ पीछे ! ”

तोच पुकार सर्वत्र उठला. मुरारबाजीवर तुटलेले मोगल भराभरा मागे हटले, तरी मुरारबाजी लढतच राहिला ! “ ठैरो s ठैरो s s अय् बहाद्दूर कायुमर्स, अय् रस्तुमेजंग, रोक दो तुम्हारी समशेर ! तुम्हारी यह सफेजंगी सिकंदरसे भी बढ़कर है ! शाबाश है तुम्हारी ! मैं तुम्हारी बहादुरी देखकर तुमपर निहायत खूश हुआ हूँ ! अय् किल्लेदार, शाबाश शाबाश ! ”

मुरारबाजी नागासारखा फुसफुसत खानाकडे रोखून पाहत उभा राहिला. त्याच्या शिरा ताडताड उडत होत्या. रक्ताच्या धारा गळत होत्या. त्याच्या अवतीभोवती त्याने घेतलेले बळी पडले होते अन् त्यात तो निथळत्या तलवारीने उभा होता.

“ शाबाश है तुम्हारी ! इतनी समशेर की करामत आजतक न तो सुनी न देखी थी ! वह आज देख पाया ! किलेदार, तुम्हारा इन् जंगलोंमें रहना तुम्हारे सफेजंगी के लिये बेइन्साफी है ! तुम हमारे साथ चलो ! हम तुम्हारी शान रखेंगे - ” खान गोड हसून बोळत असताना मुरारबाजीचे डोळे जास्तच भडकले. त्याची छाती जास्तच फुसफुसू लागली. तलवार थरथरू लागली.

“ तुम हमारे बादशाह शहेनशाह आलमगीर से मिलो ! देहली चलो ! किलेदार देहली के दिवाण-इ-खास में शहेनशाह के सामने तुम्हारी करमबक्षी होगी और तुम्हारी नंगनामोशी दुनियामें रोशन हो जायगी ! बादशाहा तुम्हें मनसब देंगे, जागीर देंगे, सरदार आझम बनायेंगे, सुभेदार बनायेंगे ! चलो ! तुम्हारे शिवाजीसे तुम पौबाराह लो ! ”

“ महाराज ! हा तुमचा दुष्मन मला फितुरी शिकवतोय ? यूः यूः तुझ्या जहागिरीवर ! आम्ही महाराजांची माणसं तुझ्यासारख्या मोड-ग्याचा कौल घेऊ ? तुम्ही जहागीर नको, मला तुझं मुंडकं ह्वंयू, मुंडकं

हवंय्, मुंडकं हवंय् ! ” दातओठ खाऊन मुरारबाजी ओरडला, ओरडत राहीला आणि ओरडत ओरडत सूं सूं करीत थेट खानावरच धावत सुटला.

अय् खुदा ! तोबा ! खानाची तारांबळ उडाली.

“ काटो, काटो शैतानको ! ” खान ओरडला.

अगदी असाच प्रसंग शाहिस्ताखानाच्या चाकणवरच्या हल्ल्याच्या वेळी घडला होता. शाहिस्ताखानाने फिरंगोजी नरसाळघापुढे असेच पक्वान्नाचे ताट केले होते. त्याने ते त्यावेळी उडवून दिले होते. मुरारबाजीनेही या वेळी ते लाथेने उधळून दिले. तो खानाचे मुंडके उडविण्यासाठी धावला. मोगलांनी पुन्हा त्याच्याभोवती गर्दी केली. पुन्हा झुंबड उडाली. मुरारबाजीची समशेर फिरू लागली.

खानाचा नाटकी उदारपणा संपला. त्याने घनुष्य उचलले. हौद्याछा लटकत असलेल्या भात्यातून त्याने बाण उपसून घनुष्याला लावला व एक डोळा बारीक करून त्याने मुरारबाजीच्या कंठाचा वेध घेतला. खानाने दोरी कानापर्यंत खेचली. शिवचैतन्य समोर तांडव करीत होते. ‘ सरंरंरंरं सुईsss ’ करीत बाण सुटला. एकदम मुरारबाजीच्या कंठात प्राण घुसला ! कंठ छेदछा गेला ! प्राण निघून गेले ! भयंकर गतीने फिरत असलेला तो देह एक क्षणभर मरणानंतरही फिरत राहिला आणि धाडकन् भुईवर पडला.

मुरारबाजीचे तीनशे मराठे ठार झाले होते. बाकीच्यांनी किल्लेदार पडलेला पाहिल्याबरोबर एकदम मुसंडी मारली व मोगलांच्या कोंडाळघातून मुरारबाजीचे प्रेत उचलून घेऊन ते छावणीबाहेर पळत सुटले.

पुरंदरचा किल्लेदार पडला. त्याची कीर्ती शाहिरांच्या डफामागे आणि बखरकारांच्या लेखणीमागे जाऊन उभी राहिली. त्याची कीर्ती— ‘ ढंक्यावर चढली. ’

गडावरच्या मराठ्यांनी मुरारबाजीचे प्रेत दऱ्याखोऱ्यातून पळवीत राजगडावर महाराजांकडे नेले.

महाराजांचे दुःख कोणच्या शब्दात सांगू ? महाराजांनी आई-सारखा शोक केला.

मुरारबाजी पडला. एका मुठीने तीनशे माणसे त्याच्याबरोबर खर्ची पडली. पुरंदर अनाथ झाला.

किल्लेदार पडला, तरी किल्ला पडलेला नव्हता. किल्ल्यावरची माणसे ताठ होती. पुरंदरच्या सरदरवाजावरचा भगवा झेंडा पहिल्या-इतक्याच आवेशाने फडकत होता. झेंड्याखालच्या दरवाजातील महारांची छाती फुगलेली होती. ते तेथूनच मुरारबाजीला मुजरा करीत होते अन् म्हणत होते, " जोहार किल्लेदार, जोहार ! जावा, सुखी देवाघरी जावा ! गडाची चिंता नगा करू ! आमच्या छातीच्या ढाला आहेत तवर इयल्या झेंड्याला हात घालायला अजून कुनाचीबी माय व्याली न्हाई. आम्ही महाराची माणसं म्हंजी महाराजांची माणसं ! आमचा जोहार घ्या ! किल्लेदारा ! आमचा जोहार घ्या !! जोहार !!! "

ले ख न सी मा.

म. सं. सं. ठाणे, राज्यपाल शाखा.
आले दिनांक २०६६
दिनांक ०१.०१.११
क.

BVBK-0402086